

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
2019-YL-113

ÇAĞATAY HANLIĞI'NDA GELENEK VE DEĞİŞİM:
TARMAŞİRİN HAN DÖNEMİ

HAZIRLAYAN:

Fatih ORTA

DANIŞMAN:

Dr. Öğr. Ü. Kemal Ramazan HAYKIRAN

AYDIN - 2019

T.C.
AYDIN ADNAN MEDNERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kurallarının gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

12 / 07 / 2019

Fatih ORTA

ÖZET

ÇAĞATAY HANLIĞI'NDA GELENEK VE DEĞİŞİM: TARMAŞIRIN HAN DÖNEMİ

Fatih ORTA

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Ü. Kemal Ramazan HAYKIRAN

2019, III+94 Sayfa

Altın Orda ve İlhanlı İslamlaşmalarına göre biraz daha geç gerçekleşen Çağatay İslamlaşması Tarmaşirin Han ile başlamaktadır. Tarmaşirin Han döneminde başlayan İslamlaşma onun ölümünden sonra da devam etmiştir. Bu tezde Tarmaşirin Han'ın İran'daki Moğollarla yani İlhanlı Devleti ve Hindistan'daki Delhi Türk Sultanlığı ile münasebetleri, ticaret ve şehirleşme politikaları incelenmiştir. Fakat esas odak noktası, Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i benimsemesi ile başlayan İslamlaşma sürecinin temel dinamiklerinin neler olduğu ve Hanlık'taki sosyo-politik ilişkilere nasıl tesir ettiği'dir. Diğer taraftan Tarmaşirin Han'dan sonra İslamlaşma sürecinin Çağatay Ulusundaki durumu da tezde incelenen bir konudur.

Anahtar Kelimeler: Moğol, Çağatay Hanlığı, Tarmaşirin Han, Din Değiştirme, İslamiyet

ABSTRACT

TRADITION AND CHANGE IN CHAGHATAID KHANATE: THE PERIOD OF TARMAŞIRİN KHAN

Fatih ORTA

Master Thesis, Department of History

Supervisor: Dr. Öğr. Ü. Kemal Ramazan HAYKIRAN

2019, 94 pages

The Chagatai Islamization, which came true a little later than the Golden Horde and Ilkhanid Islamizations, started with Tarmaşirin Khan. Islamization, which started during the reign of Tarmaşirin Khan, continued after his death. In this thesis, the relations of Tarmaşirin Khan with the Iranian Mongols -the İlhanate State-, and the Turkish Sultanate of Delhi in India, trade and urbanization policies are examined. But the focus of the study is on what the main dynamics of the Islamization process started with Tarmaşirin Khan's adoption of Islam and how it influenced socio-political relations in Khanate. On the other hand, the situation of the Islamization process in the Chagatai Nation after Tarmaşirin Khan is another subject that is examined in the thesis.

Keywords: Mongol, Chaghataid Khanate, Tarmaşirin Khan, Conversion, Islam

ÖNSÖZ

Dünyanın önde gelen antropologlarından birisi olan Anatoly Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya* adlı eserinde, “Avrasya bozkır göçebelerinin herhangi bir dini kabul etmeleri ve onu hangi dönemde kabul ettikleri o bölgenin tarihi ve iktisadi gerçeklerine bağlı oldukça karmaşık bir konudur.” (s.374) demek suretiyle Avrasya kuşağında din değiştirme sürecinin sebeplerinin ve sonuçlarının karmaşık yapısına dikkat çekmiştir. Bu bölgede yaşayan insanların din değiştirme sürecini takip etmek oldukça zordur. Bunu, aynı milletin farklı coğrafyalarda farklı siyasi yapılar altında yaşadıklarını düşündüğümüzde manzara daha da karışıklık arz etmektedir.

Çağatay Hanlığı'nın Türkistan topraklarında yer alması, İslamiyetin bu bölgedeki mevcudiyeti ve Moğolların yeni kültür ve dinlerle yakınlaşmakta sıkıntı çekmemelerini baz alarak Çağatay Hanlığı'nda İslamlaşmanın izlerini sürmeye çalıştık. Burada yapmayı plandığımız şey, Tarmaşirin Han özelinde Çağatay İslamlaşmasının ana hatlarını belirlemektir. Ayrıca bu tez Tarmaşirin'in bu süreçteki öncü rolünü vurgulamayı ve ondan sonra Hanlık'ta İslamlaşma sürecinin nasıl devam ettiğini tespit etmeyi amaçlamaktadır

Çağatay Hanlığı'nda Tarmaşirin Han dönemini ve bu dönemde gerçekleşen İslamlaşma teşebbüsünü iredelenen tezimiz, giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısımlarından müteşekkildir. “Giriş” bölümünde konu ile alakalı literatür üzerinde durulduktan sonra Çağatay Hanlığı'nın siyasi tarihinin ana hatları hakkında bilgi verilmiştir.

“Tarmaşirin Han Dönemine Genel Bakış” başlıklı birinci bölümde Tarmaşirin Han'ın Delhi Türk Sultanlığı ve İlhanlılar ile olan siyasi münasebetleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca tahta çıkmazdan önceki hayatı ve ölüm süreci de işlenerek Han'ın hayatının bir panoraması sunulmaya çalışılmıştır. Yine bu bölümde Tarmaşirin Han'ın ticaret ve şehirleşme politikalarından bahsedilmiştir.

“Moğolların Dinlerle Münasebeti” başlığını taşıyan ikinci bölümde Moğolların dinlere yaklaşımları, Hristiyanlık, Uzakdoğu dinleri, İslamiyet ile temaslarının nasıl olduğu gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu bölümde özellikle İslam dini üzerinde durularak bu dinin Altın Orda, İlhanlı ve Çağatay hanlıklarındaki varlığına ve etkisine dair bilgiler verilmiştir.

Üçüncü bölüm “*Çağatay Hanlığı’nda İslamiyet*” başlığını taşımaktadır. Burada Çağatay Hanlığı’nda İslamlaşmanın hangi unsurlara dayandığı, Tarmaşirin Han’ın İslam’ı nasıl benimsediği ve bunun Çağatay Hanlığı’nın idari mekanizmasında nasıl karşılandığı, Tarmaşirin Han’ın hanlıktan azlinde İslam’ı kabul etmesinin rolü olup olmadığı ve ondan sonra Hanlık’ta İslam dinin durumunun nasıl olduğu üzerinde durulmuştur. Bu bölümdeki gelenek ifadesi klasik Moğol siyasi geleneğini ve Moğol elitini karşılarken, değişim ise bu gelenekteki farklılaşmayı, bir başka deyişle, İslamlaşma ile karşılaşılan yenilikleri ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bundan ötürü tezin bir diğer amacı da Hanlık’taki din değişiminin, İslamlaşmanın, sosyo-politik ilişkilerin seyrini de ne derece etkilediğidir.

Bu çalışma, Çağatay Hanlığı üzerine Türkiye’de yapılan çalışmaların sayıca azlığının göz önüne alınmasının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Moğol tarihine ilişkin çalışmaların son zamanlarda artmasına rağmen bu durumun Çağatay Hanlığı’nı kapsadığını söylemek zordur. Diğer taraftan da Moğolların İslamlaşması dikkat çeken bir konudur. İlhanlı ve Altın Orda hanlıklarında İslamlaşma ile alakalı birtakım çalışmalar bulunmakla beraber bunun Çağatay Moğollarındaki tezahürüne ilişkin derli toplu bir çalışma yapılmamıştır. Bu iki durumu dikkate alarak bu konu üzerine yoğunlaştık.

Konunun belirlenmesi ve tez yazım sürecindeki destek ve katkılarından dolayı danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN’a müteşekkirim.

Bu araştırma Adnan Menderes Üniversitesi Bilim Araştırma Projeleri Birimi tarafından FEF-18031 numaralı proje ile desteklenmiştir.

KISALTMALAR

a.g.e	Adı Geçen Eser
a.g.m	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
a.y.	Aynı Yazar
Bkz.	Bakınız
ev.	Çeviren
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
s.	Sayfa
TKAE	Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vd.	Ve diđerleri
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
YTY	Yeni Türkiye Yayınları

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM.....	14
TARMAŞİRİN HAN DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ	14
1.1. Tarmaşirin Han'ın Tahta Çıkışı	14
1.2. Tarmaşirin Han Dönemi Siyasi Faaliyetleri	16
1.2.1. Çağatay Hanlığı - İlhanlı İlişkileri	17
1.1.2. Çağatay Hanlığı - Delhi Türk Sultanlığı İlişkileri	20
1.3. Tarmaşirin Han'ın Ticaret Politikası	24
1.4. Tarmaşirin Han ve Şehirleşme.....	27
1.5. Ölümü ve Şahsiyeti.....	29
II. BÖLÜM	32
MOĞOLLARIN DİNLERLE MÜNASEBETLERİ.....	32
2.1. Şamanizm	33
2.2. Budizm.....	35
2.3. Hristiyanlık	38
2.4. İslamiyet	40
III. BÖLÜM.....	46
ÇAĞATAY HANLIĞI'NDA İSLAMİYET VE TARMAŞİRİN HAN.....	46
3.1. Çağatay Hanlığı'nda İslamlaşmaya Etki Eden Faktörler.....	46
3.1.1. Müslüman Bürokratların Etkisi.....	46
3.1.2. Tasavvufun Etkisi	48
3.1.3. Maverannehir Bölgesinin Etkisi.....	50

3.1.4. İslamlaşmayı Yavaşlatan Etmenler	51
3.2. Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i Kabulü.....	52
3.3. Gelenek ve Değişim Arasında: Tarmaşirin Han, Moğol Aristokrasisi ve İslamiyet	57
3.4. Tarmaşirin Han'dan Sonra Çağatay Ulusunda İslamiyet	61
SONUÇ.....	64
KAYNAKLAR	67
EKLER	80

GİRİŞ

Kaynaklar

Çağatay Hanlığı'na dair bilgi veren kaynakların, diğer Moğol hanlıklarına nazaran, nicel olarak azlığı göze çarpmaktadır. Özellikle yerel kaynakların yok denecek kadar az olması, Hanlık'ın tarihini diğer Moğol uluslarının tarihinden ve muhtelif dillerdeki kaynaklardan takip etmemize neden olmaktadır.

Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr:

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci tarafından kaleme alınan ve *Rihle/Seyahatname* adıyla da anılan bu eser, ortaçağda kaleme alınmış en önemli eserlerden birisidir. Bu kitap, seyyahın takriben otuz sene süren seyahatinin bir sonucudur. İbn Battuta bu eserinde Arap toprakları, Andolu, Deşt-i Kıpçak, Türkistan, Hindistan ve Çin'e dair önemli bilgileri, yaşadığı olayları ve karşılaştığı tarihi kişilikleri bizlere sunmaktadır. İbn Battuta ve seyahatnamesi üzerine çalışan bir araştırmacıya göre, İbn Battuta'nın amacı ne olursa olsun, bu seyahatnamenin esin kaynağı, okuyucularını bilgilendirme ve eğlendirme arzusudur.¹

Eser üzerine yapılan ilk çalışma Muhammed b. Fethullah el-Beyluni'nin hazırladığı muhtasardır. Zebidi'nin de temas ettiği bu özeti Brockelmann tarafından bildirilen nüshaları dışında bir nüsha İzmir Milli Kütüphanesi'nde (nr. 1753), bir nüsha da Medine'de Arif Hikmet Kütüphanesi'nde (Tarih, nr. 231) bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde de (nr. 5081) meçhul bir müellif tarafından yapılmış bir Türkçe tercümesi de mevcuttur.²

İbn Battuta'nın önemi Avrupa'da ilk kez, Arap dünyasında dolaşan iki ünlü seyyah-kaşif Jasper Seetzen (1767-1811) ile Ludwig Burckhardt'ın (1784-1817) Ortadoğu'ya yaptıkları seyahatlerde el yazmasının kısaltılmış versiyonlarını almasıyla anlaşılmıştır. Avrupa'da ilk olarak 1857 yılında C. Defremery-B. Sanguinetti neşretmiştir.³

Seyahatname'nin Türkçeye tercümesi Tanzimat döneminde yapılmaya başlanmıştır. 1860'lı yıllarda bu esere karşı bir ilgi uyanmış, kötü ve eksik bir nüshadan da olsa yapılan

¹ David Waines. (2012). *İbn Battuta'nın Destansı Seyahati*. (Çev. Ebru Kılıç). İstanbul: Alfa Yayınları, s.45.

² Varis Çakan. (2009). *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*. Ankara: Bin Yıl Yayınevi, .s. 267.

³ Waines, a.g.e., s.25; Çakan, a.g.e., 267.

ilk çeviriler *Takvim- Vekayi* gazetesinde neşredilmiştir (Mayıs-1862). Ardından H. 1290'da meçhul bir müellif *Tercüme-i Seyahatname-i İbn Battuta* adıyla eseri tercüme etmiştir. H. 1315-1319 yılları arasında Mehmet Şerif Paşa, Defremery-B. Sanguinetti nüshasını *Seyahatname-i İbn Battuta* adıyla üç cilt olarak neşretmiştir. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı'nın 1000 Temel Eser serisi için söz konusu eserin Türklerle ilgili birkaç bölümünü yayımlamıştır.⁴ Bu eser, 2004 yılında da Sait Aykut tarafından Arapça'dan iki cilt halinde tercüme edilmiştir. Biz bu tercümeyi kullanmayı tercih ettik.⁵

İbn Battuta, seyahatnamesinde Türkistan'ı idare eden Çağatay Hanlığı'na dair bilgi ve izlenimlerini de aktarmaktadır. Seyyah, misafiri olduğu Çağatay Han'ı Tarmaşirin Han'dan ve etrafındaki kişilerden de bahsetmektedir. Biz buradan, Hanlığın durumunu, Tarmaşirin'in son yıllarını, karakterini ve İslamiyet'in Hanlık'taki durumunu öğrenebilmekteyiz.

Mesâlik'ül-Ebsar fî memâlik'il emsâr:

1301 yılında Dışmaşk'ta doğan el-Ömeri'nin soyu, Hz. Ömer'e dayanmaktadır. İlk tahsilinden sonra Kahire, İskenderiye ve Hicaz'da öğrenim görerek Arap dili, fıkıh, kelim, aruz, meani ve beyan dersleri almıştır. Öğrenimini tamamladıktan sonra Kahire'de kadılık görevine getirilmiştir. Divan-ı İnşa başkanlığını yürütürken sert mizacından dolayı sultanla arası açılmış ve görevinden azledilmiştir. Bu hadiseden sonra Dımaşk'ta inzivaya çekilmiş ve İslam coğrafyasıyla ilgili meşhur eseri *Mesâlik'ül-Ebsar* ve diğer eserlerini kaleme almıştır. 1349'da hacca gitmek üzere yola çıkmış, fakat Kudüs civarında eşinin vefat etmesi üzerine Dımaşk'a geri dönmüş ve arefe günü yakalandığı vebadan ölmüştür (28 Şubat 1349).⁶

Mesâlik'ül-Ebsar, müellifin en önemli eseri olup ağırlıklı olarak tarih ve coğrafyadan bahseden ansiklopedik bir eserdir. İki ana bölüm ve yirmi yedi cüzden oluşan eserin birinci bölümünde karalarla denizlere (fiziki coğrafya), ikinci bölümünde milletlere ve tarihlerine yer verilmiştir.⁷ Bu eserde Mısır, Suriye, Deşt-i Kıpçak, Hindistan, Türkistan, Anadolu, Harezmi bölgesi hakkında bilgi verilmiştir. El-Ömeri, Mısır ve Suriye dışına hiç

⁴ Çakan, a.g.e., s.266-67.

⁵ Ebu Abdullah Muhammed. (2004). *İbn Battuta Tanci, İbn Battuta Seyahatnamesi I-II*. (Çev. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

⁶ Abdülaziz el-Alevi. (1999). İbn Fazlullah el-Ömeri. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul, s.483.

⁷ el-Alevi, a.g.m., s.483.

çıkmadığından dolayı diğer bölgelere dair bilgilerini seyahat edenlerden, kendisinden önce yazılmış kitaplardan öğrenmiştir.

Diğer Memluk dönemi kaynaklarında rastlanmayan hal tercümeleri ile de büyük değer taşıyan eser, çeşitli kütüphanelerde bulunan yazmalarından bir bütün oluşturularak Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasım olarak neşredilmiştir (Frankfurt 1988-89).⁸

Mesâlik'ül-Ebsar'ın Türkler hakkında bilgi verdiği üçüncü cilt, Ahsen Batur tarafından tercüme edilerek *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* başlığı ile yayımlanmıştır.⁹ Burada, İslam coğrafyası, Cengiz Han ve nesli, Maverâünnehir, Harezm, Deşt-i Kıpçak, Anadolu beyliklerinin siyasi, sosyal, ekonomik durumlarına dair bilgi verilmiştir. El-Ömeri'nin Maverâünnehir coğrafyasını anlattığı kısımda Tarmaşirin'in ticaret politikasından ve İslam dinini kabul etmesinden bahsedilmiştir.

Zafernâme:

Şerefeddin Ali Yezdi tarafından kaleme alınan bu eser ilk yazılan Timurlu tarihlerindedir. Gençlik yıllarını ilim öğrenmekle geçiren Şerefeddin, Şah Nimetullah-ı Veli, Sainüddin Ali b. Muhammed Hucendi, Hüseyin Ahlati gibi mutasavvuflardan faydalanmıştır. Şahrüh ve özellikle oğlu Ebu'l-Feth Mirza İbrahim Sultan zamanında adını duyurmuştur. Mirza İbrahim Sultan'ın Şiraz ve Sultaniye'deki nedimleri arasında yer almıştır ve onun ölümüne kadar (1435) yanında kalmıştır. Daha sonra Sultan Muhammed b. Mirza Baysungur'un maiyetine girmiştir. Daha sonra Mirza Abdüllatif ile Herat'a giderek Uluğ Bey'in mülazımı oldu. 1449'da Teft'e yerleşti ve 1454'te burada vefat etmiştir.¹⁰

Timur'un faaliyetlerini ve kişiliğini anlatmak amacıyla yazılan bu eser, Timur öncesi, yani Çağatay hanlarına dair bilgiler de sunmaktadır. Biz bu eserden Timur'un Hindistan seferinin anlatıldığı ve Tarmaşirin'in aile efradının akıbetlerine temas ediken kısımlardan faydalandık. Çünkü Timur'un Hindistan seferinin anlatıldığı bölümde Tarmaşirin'in Hindistan seferine de atıf yapılmaktadır.

Eser, ilk defa Petis de la Croix tarafından 1720'de Fransızcaya tercüme edilmiştir. Fakat bu tercümede eksiklikler bulunmaktadır. Daha sonra 1887-88'de Mevlevi Muhammed

⁸ el-Alevi, a.g.m., s.483.

⁹ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

¹⁰ Kaan Dilek. (2010). Şerefeddin Ali Yezdi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul, s.550-51.

İlahdat tarafından Kalküta'da iki cilt olara neşredilmiştir. İstanbul kütüphanelerinde 5 yazma nüshası bulunmaktadır.¹¹ Togan, *Zafernâme*'nin bir ciltlik Mukaddime kısmı olduğunu ve neşredilmediğini ifade etmektedir.¹² *Zafernâme*'nin Ahsen Batur tarafından yapılan tercümesini kullandık.¹³

Tarih-i Güzide:

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini tarafından kaleme alınmıştır. 1281'de Kazvin'de doğan yazar, İlhanlı veziri Reşidüddin tarafından müstevfi¹⁴ tayin edilmiştir. Büyük dedesi, dedesi ve babası da aynı vazifeyi icra etmiş ve bundan dolayı aile "Müstevfiyan" lakabı ile anılmıştır. 1340'ta Kazvin'de vefat eden yazarın *Tarih-i Güzide*, *Zafername*, *Nüzhetü'l-kulüb* gibi eserleri vardır.¹⁵

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide*'yi İlhanlı veziri Reşidüddin'in teşvikiyle yazmaya başlamış, onun ölümü üzerine bu eseri mezkur vezirin oğlu ve aynı zamanda Ebu Said Bahadır Han'ın da vezirliğini yapan Gıyaseddin Muhammed'e takdim etmiştir.¹⁶ 1330 yılında tamamlanan eser bir mukaddime, altı bab ve bir hatimedden oluşmakta olup tamamı ilk defa Edward Granville Browne ve Reynold Alleyne Nicholson tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir (Leiden-London, 1910-13).¹⁷ Mürsel Öztürk, Abdülhüseyin Nevai tarafından neşredilen baskıyı esas alarak eseri Farsçadan Türkçeye tercüme etmiştir (Ankara, 2018).

Tarih-i Güzide'nin dördüncü babı Moğol hanlarını anlatmaktadır. Moğol ulusları içinde en çok İlhanlılar üzerinde durulmuştur. Ebu Said Bahadır Han'ın anlatıldığı kısımda İlhanlı-Çağatay münasbetleri çerçevesinde Tarmaşirin Han'dan da bahsedilmiştir.

¹¹ Çakan, *a.g.e.*, s.239.

¹² Zeki Velidi Togan. (1985). *Tarihte Usul*. (4. Baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi, s.198.

¹³ Şerefüddin Ali Yezdi. (2013). *Emir Timur (Zafername)* (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

¹⁴ Sözlükte halkın "hakkın ödenmesini isteyen kimse" anlamındaki müstevfi kelimesi, terim olarak devletin mali işleriyle ilgili işlerinin başkanını ve buna bağlı memurları ifade eder. Hz. Muhammed devrinde oluşmaya başlayan bu makam Hz. Ömer zamanında, Emevi ve Abbasiler, Selçuklular, Fatimiler, Eyyubiler, Memlukler, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler ve İlhanlı devletlerinde mevcuttur. Abbas Sabrağ, Nebi Bozkurt. (2006). Müstevfi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul, s.147-48. İlhanlılarda müstevfi makamı için bkz. Özkan Dayı. (2017). *İran Moğollarında İdari Bürokrasi (1231-1295)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum, s.230-31.

¹⁵ Abdülkerim Özaydın. (1997). Hamdullah el-Müstevfi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul, s.454-455.

¹⁶ Abdülkerim Özaydın. (2011). *Tarih-i Güzide*. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul, s.83.

¹⁷ Özaydın, *a.g.md.*, s.83.

Tarih-i Mübarek Şahi:

Bu eser, Yahya b. Ahmed Sirhindi tarafından 1434 yılında kaleme alınmıştır. Saray mensubu olmayan Yahya b. Ahmed Sirhindi, Seyyid Mübarek Şah'a bu kitabı sunarak onun himayesini kazanmayı beklemiştir.¹⁸ Eser, Hindistan'da Gurlu hakimiyetinden başlayarak Seyyid Muhammed Şah (1435) dönemine kadar yaşananları anlatmaktadır. Bu minvalde Muhammed Tuğluk'un anlatıldığı kısımda Tarmaşirin Han'ın Hindistan seferinden de bahsedilmektedir. Biz çalışmamızda 1932 yılında K. K. Basu tarafından yapılan İngilizce çevirisini kullandık.

Müntehabü't-Tevarih:

Hindistan'da Babürlü Sultanı Ekber Şah (1540-1615) döneminde yaşayan Abdülkadir ibn Mulukşah (Mübarekşah) Bedayuni (Bedauni, Badauni) tarafından 1556-1605 yılları arasında yazılmıştır. Bedauni, 1540'ta Caypur'daki Toda Bhim'de doğmuştur. Hayatının ilk yıllarını Besavar'da geçirmiştir. 1553'te Senbnel'de Şeyh Hatim'den ders almıştır. 1559'da babasıyla birlikte Babürlülerin kültür merkezi Agra'ya giderek eğitime burada devam etmiştir. Babasının ölümünden sonra Bedaun'a döndü. 1574'te Hakim Aynülmülk ve Cemal Han tarafından Ekber Şah'a takdim edildi ve saray imamlığına getirildi. Ekber Şah'ın başlattığı kültürel faaliyetlere katılarak bazı Arapça ve Sanskritçe eserleri Farsçaya tercüme etti. Muhtemelen 1615 yılında ölmüştür.¹⁹ Bedauni'nin *Müntehabü't-Tevarih* haricinde *Necatü'r-Reşid*, *Name-i Hiredefza*, *Rezmname* isimli eserleriyle birlikte pekçok çevirisi vardır.

Müntehabü't-Tevarih, Gaznelilerden Babürlülere kadar Hindistan tarihini ihtiva etmektedir. Delhi Türk Sultanlığı'nın bahis konusu edildiği bölümde Tarmaşirin Han'ın Hindistan seferinden bahsedilmektedir. Çalışmamızda *Müntehabü't-Tevarih*'in George S. A. Rangking tarafından iki cilt olarak hazırlanan baskısını kullanılmıştır.

Araştırmalar

Çağatay Hanlığı tarihine dair elimizdeki mahdut kaynaklara müstenit konu üzerine yapılan çalışmaların sayısının, diğer Moğol hanlıklarına nazaran, azlığı göze çarpmaktadır.

¹⁸ Jagadish Narayan Sarkar. (1977). *History of History Writing in Medieval India: Contemporary Historians*, Calcutta, s.86.

¹⁹ Enver Konukçu. (1992). Abdülkadir Bedauni. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, s.295.

Buna rağmen eldeki malzemeyle ciddi ve değerli çalışmaların ortaya konulduğu kanaatindeyiz.

Türk Halkları Tarihine Giriş adlı eseri ile hafızalarımızda yer edinen Peter Golden, Çağatay Hanlığı tarihinin henüz yeterli şekilde yazılmadığını ifade etmektedir.²⁰ Ülkemizde Mustafa Kafalı'nın *Çağatay Hanlığı (1227-1345)* adlı eseri bu açığı bir nebze olsun gidermeye çalışan ilk numunedir.²¹ Bu eser, kaynaklar, iki ana bölüm ve sonuçtan müteşekkil olup Hanlığın hem siyasi tarihini hem de teşkilat yapısını ortaya koymaktadır. Bu eserde Tarmaşirin'in hakimiyet dönemine dair bilgiler sunulmakla birlikte Han'ın İslamiyet'i kabul ediş süreci ve bu süreci nelerin etkilediği üzerinde durulmamıştır.

Michal Biran, Moğol tarihinin muhtelif yönlerine ilişkin pek çok çalışmaya imza atan yetkin bir kalemdir. Moğol tarihinin hemen hemen her devresi ile alakalı çalışması bulunmaktadır. Bu minvalde Çağatay Hanlığı'na ilişkin çalışmaları da oldukça dikkat çekicidir. Biran'ın konumuzla doğrudan alakalı *The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashrin Khan (1331-34)* başlıklı makalesi tezimize yol gösteren, ışık tutan bir çalışmadır. Bu makalede, Tarmaşirin'in siyasi faaliyetlerinden ziyade onun Müslüman olmasının arka planında neler olduğu ve bu din değiştirmenin neticeleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Onun, Çağatay Hanlığı üzerine kaleme aldığı diğer çalışmalarına da zaman zaman başvurduk.

Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* adlı eserinde, Çağatay Hanlığı'nın siyasi tarihini ele alarak Tarmaşirin'e dair bilgiler vermektedir. E. E. Oliver, 1888'de yayımladığı *Chaghatai Mughals* başlıklı makalesinde Çağataylıların siyasi tarihine ve Tarmaşirin'in hakimiyet dönemine ilişkin bilgiler vermektedir.

Peter Jackson, Moğol ve Hindistan Türk tarihine ilişkin çalışmaları ile temayüz etmiştir. Jackson'ın *The Mongols and Islamic World* eseri Moğolların İslam dünyası ile temasları ve İslamlaşmalarını işlemektedir. Kitapta Tarmaşirin'in İslam'ı kabulüne dair zikredilen açıklamaları göz önüne aldığımız gibi Tarmaşirin'in Hindistan seferinin kaynaklarda nasıl yankı bulduğunu işleyen *The Mongols and the Delhi Sultanate in the Reign of Muhammad Tughluq* makalesi de başvurduğumuz bir diğer çalışmasıdır.

²⁰ Peter B. Golden. (2014). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay, 5. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.312.

²¹ Mustafa Kafalı. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Tarmaşirin'in Hindistan seferini ve politikasını incelediğimiz bölümde atıfta bulunduğumuz İqtidar Husain Siddiqui, *Politics and Conditions in the Territories under the Occupation of Central Asia rulers in North Western India -13th-14th Centuries* makalesi de konumuz açısından önemlidir. Aziz Ahmad'ın "Mongol Pressure in an Alien Land" makalesinde de Tarmaşirin'in Hindistan seferine dair bilgiler verilmektedir.

Hindistan Türk tarihi üzerine çalışmaları bulunan Neslihan Durak'ın *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler* başlıklı doktora tezinde Tarmaşirin'in Hindistan seferi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Tarmaşirin'in Hindistan seferini işlediğimiz kısımda bu çalışmadan faydalandık. Bilal Koç tarafından 2017 yılında sunulan *Delhi Türk Sultanlığı'nda Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)* başlıklı doktora tezinde Muhammed Tuğluk döneminden bahsedilirken Tarmaşirin'in Hindistan seferi ve sonuçlarına da temas edilmiştir.

Juergen Paul'un "Scheiche und Herrscher im Khanat Çağatay" başlığını taşıyan makalesi başlangıcından itibaren Çağatay sahasında İslamlaşmanın izini sürer. Burada Hanlığın başlangıcından Timurlulara kadar Çağatay bölgesinde İslamiyet'in durumu ve sufi tarikatların yöneticilerle nasıl bir ilişki içerisinde buldukları ele alınmıştır.

İlhanlı tarihi çalışmaları ile tanınan Mustafa Uyar, *Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine* başlıklı makalesinde Tarmaşirin'in Müslümanlığı ele alınmıştır. Fakat buradaki bilgiler, Biran'ın yukarıda zikredilen makalesinde verdiği bilgilerden farklı birşeyler sunmaz.

İslam tarihi üzerine doktora yapan ve Türklerin İslamlaşmasına dair çalışmaları bulunan Zekeriya Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet* adlı kitabında Kağanlık Ulusu'nda, Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda hanlıklarında İslamiyet'in durumunu ve İslamlaşma sürecinin nasıl gerçekleştiğini ele almıştır. Çağatay Hanlığı'nda İslamiyet'i işlediği kısımda Tarmaşirin'den de bahsetmiştir.

Timurlu tarihine dair çalışmalarla temayüz eden Hayrunnisa Alan tarafından kaleme alınan *Çağatay Hanlığı* başlıklı makalesi tarafımızca sıklıkla başvurulmuştur. Bu makalede genel olarak Hanlığın siyasi tarihine değinmekle birlikte Tarmaşirin Han'ın siyasi ilişkilerine, din değiştirmesine, ticaret ve şehirleşme politikalarına da temas etmektedir.

İhsan Arslan'ın *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı* çalışması Moğolların İslam'a girmesini ve İslami faaliyetlerini ele almaktadır. Tarmaşirin'in nasıl Müslüman olduğu ve hangi faaliyetlerde bulunduğu üzerinde durmuştur.

Ana Hatlarıyla Çağatay Hanlığı

Dünya tarihinin en büyük fatihlerinden birisi olarak gösterilen Cengiz Han, ölmezden evvel ülke topraklarını varisi olan dört oğlu, Cuci²², Çağatay, Ögedey ve Tuluy arasında pay etmiştir. Bu taksimata göre Cuci'ye kuzeybatı yani Kıpçak toprakları, Çağatay'a Türkistan, Ögedey'e merkezin batı tarafları, yani Karakurum ve civarı, küçük oğlu Tuluy'a da merkez ile doğu ülkelerini vermişti.²³ 1227'de vefat eden Cengiz Han'ın yerine 1229 yılında yapılan kurultay ile Ögedey hanlık makamına oturmuştur.

Hanlığın hudutları doğuda Beşbalık'tan başlıyor, batıda Ceyhun Irmağı'na kadar uzanıyordu. Kuzeyde İli Irmağı ile Yedi-Su havzalarını da içine alan hanlığın hudutları güneyde ise Seyhun Irmağı'na kadar; Afganistan'ı dahilinde, Horasan bölgesini hariçte bırakacak şekilde çizilmekteydi.²⁴ Hanlığın sınırları değişkendi. Duruma göre ileri ya da geriye doğru kayıyordu, ancak İrtiş, İli ve Talas'ın göçebe ülkelerinde ve Maverünnehir ve Kaşgar ülkesinin oluşturduğu yüksek düzeyde yerleşik kültüre sahip topraklara sıkıca tutunmuşlardı.²⁵ Çağatay Han ve soyundan gelenler Altay Dağları'ndan Ceyhun'a kadar olan yerlerde 1680 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.²⁶

Hanlığın kurucusu olan Çağatay Han²⁷, babasının tahsis ettiği topraklar üzerinde hakim olmasına rağmen kağanlığa sıkı sıkı bağlıydı. Bundan dolayı onu bağımsız bir han olarak tavsif etmek zorlama olsa da hanlığın toprakları ona miras olduğundan ötürü hanlığın kurucusu kabul edilmektedir. Kafalı'ya göre Çağatay Han, kendi sahasındaki şehirler

²² Cuci'nin Cengiz Han'ın olup olmadığı bir tartışma konusudur. Cuci'nin Cengiz Han'ın oğlu olup olmadığını inceleyen çalışma için bkz. Ekrem Kalem. (2012). Tarihi Kaynaklara Cüci Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27 (1), s.119-130.

²³ Saadettin Gömeç. (2017). *Türk Tarihinde Çingizliler*. Ankara: Berikan Yayınevi, s.110.

²⁴ Mustafa Kafalı. (1987). Çağatay Hanlığı. *Tarihte Türk Devletleri*, C.II, Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, s.567.

²⁵ Jean-Paul Roux. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s.412.

²⁶ Hayrunnisa Alan. (2016). Çağatay Hanlığı. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*. (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu) İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.70.

²⁷ Çağatay Han'ın hayatı ve faaliyetlerine dair bkz. Barthold. Çağatay. *İA*, MEB, C.3, 266-270; Michal Biran. (2015). Chaghatay Khan. *Encyclopedia of Islam*, Üçüncü Edisyon, Ed. Kate Fleet vd., C.3, 58-60; Kafalı, a.g.e., s.79-88.

üzerinde hakimiyetini, kağanlığa bağlı umumi vali olduğu için kuramamıştır.²⁸ Bu manzara Çağatay Hanlığı'nın ömrünün tamamına sirayet etmiştir.

Cengiz Yasası'nı en iyi bilen ve uygulamada katı bir tutum takınan Çağatay'dan sonra Çağatay tahtına Kara Hülagü oturmuştur. Fakat Güyük Han, Kara Hülagü Han'ı azlederek yerine Çağatay Han'ın beşinci oğlu Yisun-Müngge'yi hanlık makamına tayin etmiştir.²⁹ Yaklaşık olarak beş yıl tahtta kalan Yisun-Müngge'den sonra hanlığın başına Kara Hülagü Han'ın eşi Organa Hatun³⁰ geçmiştir. Organa Hatun eşi Kara Hülagü'nün vefatından sonra on yıl kadar küçük yaştaki oğlu Mübarek Şah adına Çağatay Hanlığı'nı idare etmiştir (1251-1261). Doğru zamanda doğru şekilde hareket etmeyi bilen bir hanım olduğu anlaşılan Organa Hatun, başarıyla hatırlanan yönetici hanımlardan biri olarak Orta Asya tarihinde yerini almıştır.³¹

1259 yılında Mengü Han'ın vefat etmesi ile Moğol Hanlığı'nda bir taht kavgası başlamıştır. Mengü Han'ın kardeşleri arasında cereyan eden bu mücadelede Arık Buka merkezde, Kubilay ise Çin'de hanlıklarını ilan etmişlerdir. Bu mücadelenin yaşanmasındaki önemli bir neden de Moğolların seferler sonucunda yerleşik hayatla tanışarak eski yaşam tarzlarını unutmalarıdır. Bu minvalde Arık Buka eski yaşam tarzını savunanlarca, ki bunlara muhafazakar Moğollar diyebiliriz, desteklenirken, Kubilay da bunun zıddı olan yerleşik yaşam tarzını savunanlar tarafından destek görmüştür. Moğollar arasında keskin ayrışmalar oluşturan bu mücadeleden Kubilay galip gelerek hanlık makamının sahibi olmuştur.³²

Mengü Han'ın ölümünü müteakip tahta talip olan Arık Buka, kağanlığını ilan etmiş ve Algu'ya hanlık yarlığı vererek Çağatay Ulusu'na göndermiştir. Algu Çağatay Hanlığı makamını ele geçirdikten sonra Arık Buka'ya erzak ve askeri malzeme göndermek için emir almıştır. Çünkü o sırada Çin'de seferde olan Kubilay da kendi ordusunda kağanlığını ilan ederek Çin'den Moğolistan'a giden erzak sevkiyatını durdurmuştu. Bu yüzden kağanlık ulusunda erzak sıkıntısı vardı. Fakat akıllı bir şehzade olan Algu ise Çağatay Hanlığı'nı müstakil hale getirmek istemiştir. Dolayısıyla Arık Buka'nın gönderdiği adamlara topladığı

²⁸Kafalı, *a.g.e.*, s.76.

²⁹ Kafalı, *a.g.e.*, s.90.

³⁰ Organa Hatun'un yönetimi üzerine yapılan bir çalışma için bkz. Bruno de Nicola. (2016). The Queen of Chaghatayids: Organa Khatun and the Rule of Central Asia. *Journal of Royal Asiatic Society*, 26, (1-2), s.107-120.

³¹ Alan, *a.g.m.*, s.75.

³² Arık Buka-Kubilay mücadelesi için bkz. V.V. Barthold. (1981). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Haz. Hakkı Dursun Yıldız). İstanbul: Kervan Yayınları, s.619-622; Morris Rossabi. (2015). *Kubilay Han*. (Çev. Özgür Özol). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s.44-49, 51-60.

silah ve erzakı vermemiştir. Eli boş dönen adamlarından durumu öğrenen Arık Buka, ordusuyla onun üzerine yürümüştür. Arık Buka'nın üzerine geldiğini öğrenen Algu, onu ordusuyla karşılamıştır. 1262 yılında Polat mevkiinde yapılan iki muharebeyi de Algu kazanmıştır. Fakat üçüncü muharebeyi Arık Buka kazanarak İli Havzası'na girmiş ve buraları yağmalamıştır.³³ Askerler halka o derece zulüm ve haksızlık ediyordu ki İli vadisinde birçok insanın hayatına mal olan bir kıtlık başlamıştır.³⁴ Organa Hatun ile evliliği bulunan Algu 1266 yılının başlarında ölmüştür. Kafalı, Algu Han'ı Çağatay Hanlığı'nı merkezin hukuki olmasa da fiili vesayetinden kurtaran kişi olarak betimlemektedir.³⁵

Algu'nun yerine, Organa Hatun'un Kara Hülagü'den olan oğlu Mübarekşah geçmiştir. Bu han, İslamiyet'i kabul eden ilk Çağataylıdır. Fakat saltanat süresi sadece altı aydır. Kubilay Han, onun kendiliğinden Çağatay Ulusu'nun başına geçmiş olmasından pek memnun olmamıştır. Bunu, Yisun Tuva'nın oğlu Barak'ın eline yarlık vererek Çağatay Ulusu'na göndermesinden anlamaktayız. Mübarekşah üzerine yürüyen Barak, onu Hocent şehri yakınında boyun eğmeye mecbur bırakmıştır.³⁶ Bu olaydan sonra hanlık Barak'ın eline geçmiştir.

Barak'ın Çağatay tahtında hakimiyeti eline almaya başladığı zamanlarda Orta Asya'da Ögedeyli Kaydu³⁷ da geçmişte ailesinin ellerinden alınan hakları tekrar kazanabilmek amacıyla harekete geçmiştir. XIII. asır sonlarına yaklaşırken ortaya çıkan tablo Moğollar için pek de iç açıcı değildir. Zira her şube, Altın Orda, İlhanlı, Yuan/Büyük Hanlık ve Çağatay, kendi başına hareket etmektedir. Bu da Moğollar arasında bir birlik tesis edilmesini zorlaştırmıştır. Bartold'a göre Moğol hakimiyetinin geleceği, iktidarın tek elde toplanması ile mümkün olabilirdi. O, bu meseleyi Kaydu'nun çözebileceğini ifade etmektedir.³⁸

Barak Han'ın han olmasını istemeyen Kubilay Han³⁹, onu tahttan indirmeye çalışsa da Çin'deki işlerinden dolayı bu gerçekleşmemiştir. Barak ile Kaydu arasındaki ilk ilişkiler savaş yolu ile başlamasına rağmen daha sonra Kaydu'nun ılımlı siyasetinin bir sonucu

³³ Kafalı, *a.g.e.*, s.98-99.

³⁴ Bartold, *a.g.e.*, s.623.

³⁵ Aynı yer.

³⁶ Kafalı, *a.g.e.*, s.103.

³⁷ Kaydu'nun hayatı ve siyasi mücadelesinin ayrıntılı incelemesi için bkz. Michal Biran. (1997). *Qaidu and the Rise of Independent Mongol State in Central Asia*, Surrey: Curzon Press.

³⁸ Bartold, *a.g.e.*, s.631.

³⁹ Kubilay Han, Çağatay hanı Mübarekşah'ın yerine Barak'ı atamış, fakat daha sonra onu kontrol edemeyeceğini anlamıştır. Bundan dolayı ona karşı cephe almıştır.

olarak ittifakın yapılması sağlanmıştır. Taraflar 1269 yılı baharında kurultay toplamıştır. Barak'a Maverünnehir'in üçte ikisi, diğer kısmı da Kaydu ve Mengü Timur'un ortak idaresine bırakılmıştır. Kurultayda alınan kararlar ve görüşmelerden anlaşılan, katılımcıların hepsinin Yasa'ya ve bozkır geleneğine bağlı olduklarıdır.⁴⁰ Bu kurultayın ehemmiyeti, Çağatay Ulusu'nun tarihinde değişiklik yapmasındandır. Şöyle ki; Çağatay Ulusu, 1269 kurultayından itibaren Kağanlık Ulusu'nun değil, Kaydu Ulusu'nun üstün hakimiyetine girmiştir. Ayrıca Mesud Yalavaç Bu tarihten itibaren Kaydu Han namına Umumi Vali hüviyetiyle şehirleri idare edecektir. Bu durum, Kafalı'ya göre, bu Çağatay Ulusu'nun Algu Han tarafından başlatılan istiklal mücadelesinin kaybedilmesidir.⁴¹

Barak Han, kurultaydan sonra, Kaydu'nun izniyle, İlhanlı topraklarına saldırmıştır. Fakat bir sonuç elde edememiştir.⁴² İlhan Abaka'ya yenilerek Maverünnehir'e geri çekilen Barak 1271 yılında öldü. Ölüm nedeni hakkında birkaç rivayet bulunmaktadır. Vassaf'ın nakli Barak'ın zehirlenerek öldürüldüğüne işaret etmektedir ki Kafalı'da bunu aktarmaktadır.⁴³ Alan, *Muizzü'l-Ensab*'ı referans göstererek, onun felç olmasından ötürü öldüğünü ifade etmektedir.⁴⁴ Bununla beraber bu konu hakkında Reşidüddin, Barak'ın Kaydu'dan korkusuna öldüğünü söylemektedir.⁴⁵

Barak'ın yerine Nikbay, han olmuştur. Bu dönemde Buhara'ya kadar gelen İlhanlı ordusu ile mücadele edilmiştir. Nikbay, Aralık 1272'de Buhara'ya girerek elli bin kişiyi katleden Abaka'nın ordusunu 29 Ocak 1273 tarihinde yenilgiye uğratmıştır.⁴⁶ Onun hanlığı esnasında bunun dışında kayda değer birşey olmamıştır. Yerine 1274'de Buka Timur geçmiş, birkaç yıl hanlık yaptıktan sonra ölmüştür. Onun ardılı olacak kişi ise Duva Han'dır.

Duva Han, Çağatay hanları içerisinde en uzun tahtta kalan kişidir. Duva Han, Kaydu Han'ın yarlığı ile Çağatay Ulusu'nun başına geçmiştir. Babası Barak zamanında yaşanan sıkıntılı ve tahrip edici süreçten sonra toparlanma ve yaraların sarılmaya çalışıldığı bir dönemin hükümdarı gibidir. Bu dönemde yerleşim yerlerinin İlhanlı, Çağataylı ve büyük

⁴⁰ Bartold, *a.g.e.*, s.632.

⁴¹ Kafalı, *a.g.e.*, s.109.

⁴² Barak Han'ın İlhanlılar ile olan mücadelesinin ayrıntısı için bkz. Kafalı, *a.g.e.*, s.109-112; Reşidüddin Fazlullah. (2013). *Cami'ut-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*. (Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, A. Hesamipour Khelejani). Ankara: TTK, s.83-102.

⁴³ Kafalı, *a.g.e.*, s.112-113.

⁴⁴ Alan, *a.g.m.*, s.79-80.

⁴⁵ Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, s.107.

⁴⁶ Kafalı, *a.g.e.*, s.115.

hanlar arasında bir mücadele ve yağma alanı haline geldiği anlaşılmaktadır. Bir yandan yerleşim yerleri mamur hale getirilmeye çalışılırken bir yandan da büyük kağanlar arasındaki mücadeleler Çağataylı sahasında yaşayanları etkilemeye devam etmiştir. Kubilay Han'a halef olan torunu Olcaytu Timur Kağan'ın (1294-1307) dikkati Kaydu ve Duva ittifakına dönecektir. Zira Kaydu'nun devleti çok itibar kazanmıştır. Kaydu, Timur Kağan ile üç yıl mücadele etmiş ve yapılan savaşta yaralanarak ölmüştür. Bu muharabeler sırasında Duva Han, mücadeleye katılmamış ve geri durmuştur.⁴⁷

Kaydu'nun ölümünden sonra yerine oğlu Çapar geçmiştir.⁴⁸ Ögedeyliler arasında Çapar'ın babasının yerine geçmesine muhalefet olmasına rağmen onların bu veraseti kabul etmesiyle Çapar resmi bir şekilde 1303 baharında İmil'de tahta çıkmıştır.⁴⁹ Fakat Çapar, babasının politikasının tersine, Çağataylı Duva ile arasını iyi tutmayarak ona cephe almıştır. Önce Çapar'ın kuvvetleri Çağatay ülkesine girmiş ve Semerkand ve Hocend yakınlarında iki muharebe olmuştur. Duva Han, Çapar'ı yenerek ülkesine çekilmesini sağlamıştır. Ancak bu defa Olcaytu Timur Kağan'ın orduları harekete geçerek Çapar'ı yenmiş ve Kaydu ile güçlenen Ögedey Ulusu'nu dağıtmıştır. Çapar, daha sonra Duva Han'a sığınmıştır.⁵⁰ Kağanlık güçlerinin dağıttığı Kaydu Ulusu'nu da Duva topraklarına iskan etmiştir. Fakat Duva, Olcaytu Timur'un ordularına karşı savaşırken yaralanarak ölmüştür.⁵¹ Duva'nın yerine önce Küncük, sonra da Taligu geçtiyse de bunların hakimiyet süreleri oldukça kısadır.

1309'da hakimiyeti ele geçirerek hanlık makamına gelen İsen Buka, ilk yıllarında Buyantu Kağan'ın Çağataylı Yasavur Oğlan'a yarlık vererek Çağatay Ulusu'na han olarak göndermesine karşılık kardeşi Kebek ile beraber harekete geçmiştir. Yasavur, hanlık makamını ele geçirememiş, fakat Maveraünnehir'de hayli mesele çıkarmıştır. Kebek, Yasavur'u bertaraf etmek suretiyle ortadan kaldırmıştır. İsen Buka Han 1319 yılı başlarında vefat etmiştir.⁵²

⁴⁷ Alan, a.g.m., s.81-82; Kafalı, a.g.e., s.119-120.

⁴⁸ Çapar, Kaydu'nun ilk oğlu olmasına rağmen babasının yerine düşündüğü varis değildi. Hükümdarın diğer oğullarından farklı olarak Çapar'ın babasının yaşamı boyunca nerede olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Michal Biran. (2016). Çapar b. Qaidu. *Encyclopedia of Islam*, Three Edition, s.54.

⁴⁹ Biran, a.g.md., s.54.

⁵⁰ Alan, a.g.m., s.82-83.

⁵¹ Ahmet Temir, Duva'nın Cengizogulları arasında iktisadi birlik kurma teşebbüsünde bulunduğunu ancak bunun akim kaldığını ifade etmektedir. Ahmet Temir. (1976). Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı. *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: TKAE, s.912.

⁵² Kafalı, a.g.e., s.127-128.

1319 yılında yapılan kurultay ile Çağatay tahtına Kebek geçmiştir. Kebek, Çağatay hanları içinde en çok etki yaratan ve kendinden sonraki dönemde en çok adı anılan han olmuştur. Hanlık makamına geçmeden önce özellikle askeri faaliyetleri ile takdir edilen bir şahsiyet olmuştur. Maverâünnehir'e, hatta buranın güney kısmına geçerek kendisine Nahşeb şehrinde iki buçuk fersah uzaklıkta Kaşka Derya'nın aşağı yatağı üzerinde bir saray yaptırmıştır. Kebek'in kabul ettiği diğer yeniliklerden biri de han adı ile sikkeler kestirmesidir. İran'da olduğu gibi, burada da büyük ve küçük gümüş sikkeler, dinar ve dirhemler kesilmiş ve bir dinar altı dirheme eşit tutulmuştur. Kebek'in adına bağlı olarak bu sikkelere sonradan "Kebeki" denilmiştir. Kebek Han'ın bastırıldığı bu paralar, her şeyden evvel, artık Çağatay Ulusu'nun ve Hanlığı'nın istiklali ve kağanlığın hukuki vesayetinden kurtuluşunun ilk işareti olmuşlardır.⁵³

Kebek Han'dan sonra tahta Tarmaşirin Han geçmiştir. Müslüman olup Alaeddin ismini alan Tarmaşirin Han, Delhi Türki Sultanlığı ve İlhanlılarla mücadelede bulunmuş, ticareti desteklemiş ve yerleşik hayata yakınlık göstermiştir. Ondan sonra tahta, Tarmaşirin'i iktidardan uzaklaştıran muhalefetin üyelerinden Cenkşi geçmiştir. Cenkşi'yi takiben Bozan, 1337-38'de hanlık makamında bulunmuştur. 1338-40 yıllarında hanlık yapan Yisun-Temür'dan sonra, Kafalı'nın deyimiyle, Çağatay hanlarının müstakil hareket eden son temsilcisi Kazan Timur Halil Han⁵⁴, 1340-45 yıllarında hanlığı idare etmiştir. Kazan Timur Halil Han'dan sonra Çağatay Hanlığı, iki kola ayrılmıştır. Esasen Hanlığın ikiye taksimini Tarmaşirin'in vefatı ile başlatabiliriz.

Tarmaşirin Han'ın 1334 yazında tahttan indirilmesinden sonra Çağatay ulusu, Cengizî geleneklerin canlı olduğu doğu ve yerleşik kültür ile İslamiyet'e daha yakın olan Maverâünnehir olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁵⁵ Doğuda ikamet edenler kendilerini Moğol, batıdakiler ise Çağatay olarak ifade ederek aralarında birtakım farklılıklar olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Moğollar kendilerini Orta Asya göçebe geleneklerinin en saf temsilcileri saydıklarından Çağataylara hakaretle nesilleri karışık, melez -karaunas-demişlerdir. Diğer taraftan Çağataylar da Orta Asya Moğol mensupları sıfatıyla Moğollara haydut, cete (çete) demişlerdir.⁵⁶ Batıdaki Çağataylılar, XIV. asrın ortalarından sonra Emir

⁵³ Alan, a.g.m, s.85-86; V. V. Barthold. (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Çev. Ragıp Hulusi Özdem, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, 2. Baskı). Ankara: TTK, s.170; Kafalı, a.g.e., s.130.

⁵⁴ Kafalı, a.g.e., s.139.

⁵⁵ Hayrunnisa Alan. (2002). Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair. *Türkler*, C.8, YTY, Ankara, 2002, s.293.

⁵⁶ Barthold, *Dersler*, s.179.

Timur'un kontrolüne girerken, Doğu Çağatay Hanlığı, 1540'lara kadar varlığını muhafaza etmiştir.

I. BÖLÜM

TARMAŞİRİN HAN DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Tarmaşirin Han'ın Tahta Çıkışı

Çağatay Hanlığı'nın yıkılış sürecinde tahta çıkan Tarmaşirin, ismi ile muhakeme edilirse Budist olarak doğmuştur. Tarmaşirin adının kökeni Sanskritçe *Dharmasri*'den gelmekte olup Budizm'in ilkelerine saygı gösteren manasındadır.⁵⁷ İsmi kökeninin Dharamachari'nin Moğolca versiyonu olduğu da düşünülmektedir.⁵⁸ İslam'a geçişinden sonra Alaaddin ismini ve *Sultan'ül-Azam* unvanını kullanmıştır. Ömrünün son 10 yılında İslam'ı kabul etmiştir.⁵⁹

Bununla birlikte Tarmaşirin hakkında bilgilerimiz mahduttur. Babası, ünlü Çağatay hanı Duva Han'dır. Bilindiği üzere Duva Han, Kaydu Han'ın yarlığı ile han olarak 30 yıl boyunca Çağatay Hanlığı'nı idare etmiştir. Duva Han, öldükten sonra geriye bir hayli şehzade bırakmıştır. Bunlardan birkaçı kendisini takiben sırayla han olmuşlardır.⁶⁰

Çağatay Hanlığı hakkında kaynaklarımız kısıtlı bilgiler sunduğu gibi Tarmaşirin Han üzerine kaynaklarımızdaki bilgiler birkaç cümleyi geçmemektedir. Onun tarih sahnesinde görünüşü, han olmadan önce, 1326 yılındadır. Ona dair ilk bilgilerimiz Afganistan valisi iken Delhi'ye kadar yaptığı sefer üzerinedir. Yani kaynaklardan hayatının takriben son on yıllık kısmını takip edebilmekteyiz.

Çocukluk, ilk gençlik ve ömrünün son on yılına kadar muğlak bilgiler edinebildiğimiz Tarmaşirin Han'ın, ifade edildiği üzere, tahta cülus tarihi de tartışmalıdır. Tarmaşirin'in tahta çıkış tarihi ile alakalı olarak iki görüş bulunmaktadır. İlki, Tarmaşirin'in 1330'ların başında tahta çıktığını savunurken, ikincisi ise onun 1325 civarında han olduğunu ileri sürmektedir.

⁵⁷ Michal Biran. (2003). The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)", *Journal of the American Oriental Society*, 122 (4), s.745; Mustafa Uyar. (2015). Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine. *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*, (Ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu), Ankara, s.226; Rene Grousset. (2010). *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. Reşat Uzmen, 6. Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.379.

⁵⁸ Aziz Ahmad. (1961). Mongol Pressure in an Alien Land. *Central Asiatic Journal*, 6 (3), 1961, s.188

⁵⁹ Biran, a.g.m., s.745.

⁶⁰ Kafalı, a.g.e., s.117, 122.

İbn Battuta, Elçigidey ile Tarmaşirin arasında herhangi bir hükümdara atıfta bulunmayarak Elçigidey'den sonra Tarmaşirin'in tahta çıktığını ifade etmektedir.⁶¹ El-Ömeri ise Duva Han'dan sonra tahta çıkanların Kican (Kuncuk), Esen Buga, Kebek, Elçikday, Duva Temür ve Tarmaşirin olduğunu ifade etmektedir.⁶² Timurlu dönemi tarih yazarlarından Nizameddin Şami, tarih vermeksizin Tarmaşirin'in Çağatay Hanlığı'nın on sekizinci hanı olduğunu, ondan önce de Duva'nın oğlu Dura'nın han olarak bulunduğu bilgisini vermektedir.⁶³ Bu bilgi dışında *Zafername*'de Tarmaşirin hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Michal Biran'a göre, Kebek'in ölümüyle iki kardeş, Elçigidey ve Döre Temür tahta çıkmıştır. Bu isimler Çağatay hanedanı hakkında bilgi veren kaynaklarda yer almaz veya çok kısa bir zaman için hüküm sürdüklerinden bahsedilir. O, resmi Çin tarihi *Yuan shi*'de 1327 başlarında Kebek'in hayatta olduğu ve yerine geçen Elçigidey'in 1327'den 1330'a kadar hüküm sürdüğünün kayıtlı olduğunu, ayrıca 1330'da çizilen bir Yuan haritasında Uygur topraklarından Ceyhun'a kadar olan klasik Çağatay ülkesinin tamamı "*Döre Temür'ün toprakları*" olarak tanımlandığını belirttikten sonra Tarmaşirin'in Müslüman bir han olarak 1331'de tahta çıktığını ileri sürmektedir.⁶⁴ Yine Biran'a göre, Tarmaşirin, 1328'den itibaren Hanlığın batısında belli bir otoriteye sahip olmuş olabilirdi.⁶⁵ Beatrice Forbes Manz da, Biran'ın düşüncesine eşlik ederek, Elçigidey'in 1327-1330 yılların arasında hüküm sürdüğünü ve Tarmaşirin'den önce Döre Temür'ün 1330'da hükümdar olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶ Christopher Atwood, Tarmaşirin'den önce 1327-30 arasında Elçigidey'in, 1330-31'de de Döre Temür'ün hanlık yaptığı kanaatini taşımaktadır.⁶⁷

Buna karşın Mustafa Kafalı, nümizmatik materyallere dayanarak Kebek'in 1326 sonu itibariyle han olmadığını ve Elçigidey'in de 1326'nın yaz aylarında kısa süreliğine hanlık icra ettikten sonra tahta Tarmaşirin'in çıktığını ifade etmektedir.⁶⁸ Çağatay

⁶¹ İbn Battuta, *a.g.e.*, s.532.

⁶² Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları, s.75.

⁶³ Nizamüddin Şami. (1949). *Zafername*. (Çev. Necati Lugal). Ankara: TTK, s.15.

⁶⁴ Biran, *a.g.m.*, s.743-744, 747.

⁶⁵ Biran, *a.g.m.*, s.745.

⁶⁶ Beatrice Forbes Manz. (2010). The Rule of the Infields: the Mongols and the Islamic World", *The New Cambridge History of Islam*, C. 3 (Ed. David Morgan, Anthony Red), Cambridge: Cambridge University Press, s.163. Manz bir başka makalesinde ise Tarmaşirin'in hanlık yılları olarak 1326-34 arasını göstermiştir. Beatrice Forbes Manz. (1983). The Ulus Chaghatay Before and After Temür's Rise to Power: The Transformation from Tribal Confederation to Army of Conquest. *Central Asiatic Journal*, 27 (1/2), s.82.

⁶⁷ Christopher Atwood. (2004). Chaghatay Khanate. *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, New York: Facts-on-file, s.86-87.

⁶⁸ Kafalı, *a.g.e.*, s.132-134.

nümizmatığıne ilişkin bir makalesinde Michael Fedorov, Tarmaşirin'in hakimiyetinin 1326-34 tarihleri arasında olduğunu göstermiştir.⁶⁹ Nyamaa'nın yayımladığı Moğol hanlarının darp ettiği paralar hakkında bir çalışmada Tarmaşirin Han'ın tahta çıkış tarihi olarak 1326 olarak tespit edilmiştir.⁷⁰

Svat Soucek, herhangi bir gerekçe ileri sürmeksizin, Tarmaşirin'in 1326 yılında tahta çıktığı kanaatindedir.⁷¹ Oldukça erken bir tarihte, 1888'de kaleme aldığı bir makale ile Çağatay Hanlığı'nın siyasi tarihini inceleyen E.E. Oliver, Tarmaşirin'den önce Elçigidey'in bir yıl civarında hanlık yaptığını, ardından da Tarmaşirin'in tahta çıktığını ifade etmektedir.⁷² Rene Grousset de Elçigidey ve Döre Temür (Duva-Timur)'ün birkaç ay saltanat sürdükten sonra Tarmaşirin'in han olduğunu ifade etmektedir.⁷³ Zeki Velidi Togan'a göre, Tarmaşirin 1326-1334 yıllarında hanlık makamında bulunmuştur.⁷⁴ Moğol tarihine dair bir sözlük hazırlayan Paul D. Buell de Tarmaşirin'in hakimiyet süresini 1326-1334 tarihleri arasında göstermiş, ayrıca onu Hanlığın ilk Müslüman yöneticisi olarak tavsif etmiştir.⁷⁵

Dönemin kroniklerine ve nümizmatik malzemesine göre Tarmaşirin'in hakimiyet tarihinin başlangıcı olarak iki farklı görüş bulunmaktadır: 1326 ve 1331. Biz, nümizmatik malzemeye göre ortaya çıkan 1326 yılını, Tarmaşirin'in hakimiyetinin başlangıç tarihi olarak kabul ediyoruz. Diğer taraftan Tarmaşirin'in iktidarının bitişi olan 1334 yılı konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Bununla birlikte nümizmatik materyale dayanan Kafalı'ya göre Tarmaşirin Han'ın hanlıktan azlını 1335 olarak kabul etmiştir.⁷⁶

1.2. Tarmaşirin Han Dönemi Siyasi Faaliyetleri

Tarmaşirin Han, kısa süren hakimiyet döneminde Tuluy neslinden gelen İlhanlılar ve Hindistan'daki Delhi Türk Sultanlığı ile savaşların ağırlıklı olduğu münasebetlerde bulunmuştur. Tarmaşirin Han'ın han olmadan önceki döneminde başlayan bu ilişkiler onun

⁶⁹ Michael Fedorov. (2002). A Hoard of Fourteenth Century Chaghatayid Silver Coins from North Kirghizstan. *The Numismatic Chronicle*, 162, s.412-14.

⁷⁰ Badarch Nyamaa. (2005). *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*. Ulaanbaatar, s.183-84. Tarmaşirin Han'a ait paralar için bkz. Ek-III.

⁷¹ Svat Soucek. (2000). *A History of Inner Asia*. New York: Cambridge University Press, s.119.

⁷² E. E. Oliver. (1888). Chaghatai Mughals. *Journal of Royal Asiatic of Great Britain and Ireland*, 20 (1), s.111.

⁷³ Grousset, *a.g.e.*, s.379.

⁷⁴ Zeki Velidi Togan. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş I*. (3. Baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi, s. 63.

⁷⁵ Paul D. Buell. (2003). *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. Lanham-Maryland-Oxford: The Scarerow Press, s.87.

⁷⁶ Kafalı, *a.g.e.*, s.137.

hanlığı süresince de devam etmiştir. Bunun yanı sıra Tarmaşirin Han, Memlûk Devleti ile ticari ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır.

1.2.1. Çağatay Hanlığı - İlhanlı İlişkileri

1251 yılında yapılan kurultay ile Batu Han'ın desteğini alarak iktidara gelen Mengü Han döneminde⁷⁷ Moğol fetihleri tekrar canlanmıştır. Onun sekiz yıllık hakimiyet döneminde Moğollar, İran, Hindistan, Çin, Kore gibi bölgelere seferler düzenlemiştir. Bu seferler neticesinde Çin'de Kubilay öncülüğünde Yuan hanedanının temeli atılırken İran'da Hülagü, İlhanlı Devleti'nin⁷⁸ banisi olmuştur. Hülagü, ordusuyla beraber önce Alamut Kalesi'ni, ardından da 1258 yılında Abbasi Hilafeti'nin merkezi Bağdat'ı ele geçirmiştir. Böylece Moğollar Yakındoğu'da hakimiyetlerini tesis etmeye başlamışlardır.

İlhanlı Devleti kuruluşundan itibaren bölge siyasetinin aktif unsuru olarak Memlûk ve Bizans gibi komşu devletlerle ilişkilerde bulunmasının yanı sıra Altın Orda ve Çağatay hanlıkları ile de ilişkileri olmuştur. Fakat aynı soydan geldikleri devletlerle olan ilişkilerinin dostane olduğunu söyleyemeyiz. İlhanlı Devleti, kuruluşundan itibaren her iki hanlıkla da sorunlar yaşamıştır.⁷⁹

İlhanlı – Çağatay mücadelesinin altında bir takım sebepler yatmaktadır. Bu iki Moğol devleti arasındaki asıl sorun ve çekişme, zengin doğal kaynaklara ve geniş otlaklara sahip Horasan üzerine yaşanıyordu. İlhanlı Devleti kurulmadan önce Horasan'ın hakimiyeti Çağataylıların elindeydi. Ögedey Ulusu ile birlikte hareket eden Çağataylılar, Büyük Kağan üzerindeki nüfuzlarını kullanarak geniş topraklara hükmetme imkanı bulmuşlardır. Bu durum Tuluy'un oğlu Mengü'nün tahtın sahibi olmasına kadar sürmüştür. Mengü Han, Altın Orda hükümdarı Batu Han'ın desteği ile kağan seçilince Moğollar arasındaki güç dengesi değişmeye başlamıştır. Öncesinin mutlak hakimleri Ögedey ve Çağatay ulusları saf dışı edilerek sindirilmişlerdir.⁸⁰ Böylelikle, bu iki ulusun geri plana atılmasıyla, Cuci ve Tuluy uluslarının menfaat alanları genişlemiştir. Ancak bu Çağataylıların hak iddialarından

⁷⁷ Güyük Han'ın ölmesi, 1251 kurultayı ve Mengü Han'ın iktidara gelmesine ilişkin bkz. Barthold. *Türkistan*, s.599-602.

⁷⁸ Hülagü liderliğindeki İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna ilişkin bkz. Bertold Spuler. (2011). *İran Moğolları*, (Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı). Ankara: TTK, s.59-77; Abdülkadir Yuvalı. (2017). *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s.131-188.

⁷⁹ İlhanlı Devleti-Altın Orda Hanlığı arasındaki ilişkiler için bkz. İlyas Kamalov. (2003). *Moğolların Kafasya Politikası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

⁸⁰ İlhan Erdem. (1997). Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, s.107.

vazgeçmelerini engelleyememiştir. Mengü Han vefat edince Çağataylılar iddia ettikleri haklarını almak için harekete geçmek istemiş olmalarına rağmen kağanlık seçiminde İlhanlılarla aynı safta yer alınca emellerini bir süre daha ertelemişlerdir.⁸¹

Barak Han, Horasan'a sahip olabilme düşüncesiyle, İlhanlılara tabi olan Gürcistan hakimi Nikudar'ı Abaka Han'a karşı isyan ettirmeye çalışarak Abaka'nın Horasan seferini geciktirmiş olacaktır.⁸² Barak Han, bu planı ile zaman kazanmış ve Abaka Han'ın muhtemel Horasan seferini geciktirmede başarılı olmuştur. Barak Han, bu süre içinde Bedeşan, Şaburgan, Talekan ve Merv şehirlerini işgal etmiş, Nişabur şehrini kuşatmıştır. Abaka Han'ın Horasan üzerine gönderdiği ordu, beklenen sonucu alamamıştır. Abaka Han, 22 Nisan 1270 tarihinde bozgun haberini alınca bizzat Horasan seferine çıkarak Barak Han'ın kuvvetlerini Herat yakınlarında mağlup etmiştir. İlhanlı kuvvetleri ilerleyerek Buhara şehrini ele geçirmişler ve yağmalamışlardır.⁸³

Çağataylıların Horasan üzerindeki emellerinden dolayı İlhanlılar ile giriştikleri mücadele Gazan Han zamanında da devam etmiştir. Bu dönemde Duva'nın Pencap'a kadar başarılı bir sefer yapması ve onun oğlu Kutlug Koca'nın Afganistan'a yerleşmesi İlhanlılarda bir rahatsızlık yaratmıştır.⁸⁴ Yine bu dönemde Gazan Han'ın kardeşi Olcaytu'nun, Çağataylılara karşı Horasan'ı savunduğu ve başarılı olduğu görülmektedir. Olcaytu'nun Çağataylılara karşı dikkati hükümdarlığı döneminde de devam etmiştir.

Çağataylıların uzun zamandır Horasan'ın doğusuna sızma gayretinde olduklarını fark eden ve bundan tedirginlik duyan Olcaytu, 1313 yılında bir ordu sevk ederek Çağatay ordularını Horasan'ın doğusundan uzaklaştırmıştır. Ardından Çağataylı şehzadeler hızla Horasan'a girip Nişabur'a kadar ilerlemiştir. Horasan'da İlhanlıları zor duruma düşürmek isteyen İsen Buka, Altın Orda ve Memluk devletleri ile ittifak arayışlarına girmiştir. Çağatay şehzadelerinden Kebek, Yasavur ve Davud Hoca, 1315'te Ceyhun'u geçerek Horasan'a girmişlerdir. İlhanlı birlikleri ise Yasavul komutasında Murgab'da toplanmıştır. Yapılan savaştan Çağatay şehzadeleri zaferle ayrılmışlardır.⁸⁵ Fakat daha sonra Çağataylı şehzade

⁸¹ Erdem, a.g.m., s.107.

⁸² İlhanlı-Gürcü ilişkilerini inceleyen bir eser için bkz. Ömer Subaşı. (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi –Güney Kafkasya 1220-1346-*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

⁸³ Yuvalı, a.g.e., s.230-231.

⁸⁴ Osman Gazi Özgüdenli. (2009). *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, s.222.

⁸⁵ Ömer Subaşı. (2016). Horasan'da Siyasi Hayat ve Şehzade Yesavur İsyanı (1317-1320). *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), s.279.

Yasavur taraf değiştirerek İlhanlı saflarına katılmıştır.⁸⁶ İlhanlı desteğini arkasına alan Yasavur, Kebek'i mağlup ettiyse de 1320 yılında ortadan kaldırılmıştır.

İlhanlı Devleti'nin başına 1316 yılında Ebu Said Bahadır Han geçmiştir. Han'ın ilk başta devlet erkanına hakim olamadığı görölmektedir. Ayrıca Moğol emirleri, Anadolu'da karışıklıklara neden olmaktadır. İlhanlıların bu dönemdeki en önemli emirlerinden olan Emir Çoban, devletin karşılaştığı sorunlardan birisidir. Emir Çoban, Aldığı kararlar ve yaptığı faaliyetlerle bir ilhan görünümü sergilemektedir.⁸⁷ Karşılaşılan iç karışıklıkların yanında Altın Orda hükümdarı Özbek Han, rakibinin durumundan istifade etmeye çalışmıştır. Özbek Han, 1316/1317 kışında İlhanlı topraklarını istilaya girişerek büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bu, Ebu Said, Horasan'da Şehzade Yasavur'un isyanı ve Mısır ve Şam askerlerinin Diyarbekir tarafından saldırması ile aynı zamana rastlamıştır.⁸⁸ Emir Çoban, Altın Orda Han'ı Özbek'in seferinin başarısız olmasında büyük pay sahibi olmuştur.

Bize göre Tarmaşirin Han'ı İlhanlılar üzerine sefer düzenleme sebepleri, hem Horasan'ın Çağataylılara ait olduğunun vurgulanması hem de tahta yeni iclas etmiş bir han olarak askeri bir başarı kazanarak kendisini ispatlamak istemesidir. İlhanlıların içinde bulunduğu durumdan faydalanmak isteyen Çağatay hanı Tarmaşirin, Gazne'de konuşlanmıştır.⁸⁹ Horasan'a doğru yürüyüşe geçen Tarmaşirin Han'a karşı önlem alınması gerektiğini düşünen Emir Çoban, İlhan Ebu Said'den Çağataylılara karşı sefere çıkmak için müsaade almıştır. Emir Çoban, olası bir galibiyetle kendisine muhalif olanlara karşı Han nezdinde prestij kazanarak mevkisini korumayı amaçlamıştır.

Ebu Said Bahadır Han'ın talimatıyla sefer hazırlıklarına başlayan Emir Çoban'a bu seferde Vezir Sayın, Emir İkreñç, Mahmut Esen Kutluk, Nikruz gibi emirler refakat etmiştir. Herat'ta halk tarafından coşkulu bir şekilde karşılanan İlhanlı ordusu burada ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı Badgis ve Alef şehrine doğru hareket etmiştir. Tarmaşirin Han'ın

⁸⁶ Şehzade Yasavur'un isyanı için bkz. Subaşı, a.g.m., s.278-303.

⁸⁷ Kemal Ramazan Haykıran. (2007). *İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1335)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Yüksek Lisans Tezi, Ankara, s.37.

⁸⁸ Özbek Han'ın bu seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bkz. Kamalov, a.g.e., s.90-97.

⁸⁹ Biran, a.g.m., s.743. Biran, Tarmaşirin'in bu seferi han olmadan önce gerçekleştirdiği kanaatindedir.

Gazne ve Kandahar'a yürüyeceği haberini alan Emir Çoban, oğlu Şeyh Hasan'ı büyük bir orduyla bu tarafa göndermiştir. Bu ordu geçtiği yerleri tahrip ederek ilerlemiştir.⁹⁰

Tarmaşirin ile Emir Çoban'ın oğlu Şeyh Hasan, 1326 yılında savaş meydanında karşı karşıya gelmiş ve yenilen taraf Tarmaşirin Han olmuştur. İlhanlı kuvvetleri Gazne'yi yağmalamıştır.⁹¹ Şeyh Hasan, Zabul ve Kabil şehirlerini yağmaladığı gibi Gazneli Sultan Mahmut'un türbesini de tahrip etmiştir.⁹² Gazne, bir müddet İlhanlıların kontrolünde kaldıktan sonra, İlhanlıların şehri terk etmesiyle tekrar Çağataylıların hakimiyetine geçmiştir.⁹³ Tarmaşirin, hanlığının geri kalan zamanında İlhanlı topraklarına yönelmemiş ve İlhanlılarla savaş meydanında karşı karşıya gelmemiştir. Bunun arka planında İlhanlılarla mücadele etmesinin bir sonuca ulaştırmayacağını anlamasının yanında Hindistan'a yönelmesinin tesiri olduğunu düşünüyoruz.

1.1.2. Çağatay Hanlığı - Delhi Türk Sultanlığı İlişkileri

Tarmaşirin'in Hindistan'a olan ilgisi, ona mahsus birşey değildir. Çağatay hanları zaman zaman Hindistan'a seferler tertip ederek bu bölgede varlıklarını hissettirmişlerdir.⁹⁴ Bu seferlerin zamanla gelenek halini almasından dolayı Tarmaşirin Han döneminde gerçekleştirilen Hindistan seferi önem taşımaktadır.

Delhi Türk Sultanlığı, Gur sultanı Muizzüddin Muhammed b. Sam tarafından XII. yüzyılın son çeyreğinde kurulmuştur. Ancak bağımsız bir sultanlık haline gelişi, Türk kumandan Kutbeddin Aybeg'in Muizzüddin'i 1206'da öldürüp tahta geçmesinden sonra olmuştur.⁹⁵ Bundan böyle bu devletin hakim unsuru Türk hanedanlar olmuştur. Sultanlık, Muizzi, Halaci ve Tuğluklar gibi Türk hanedanları tarafından yönetilmiştir.⁹⁶

⁹⁰ Aykut Buğra Derin. (2018). *Ebu Said Bahadır Han Zamanında İlhanlı Devleti'nin İç Politikası (1316-1335)*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, s.62.

⁹¹ Biran'a göre İlhanlılar Gazne'yi yağmalayıp geri çekilmişlerdir. Biran, a.g.m., s.743. Yuvalı ise Gazne'nin İlhanlılarca ele geçirildiğini ifade etmektedir. Yuvalı, a.g.e., s.283.

⁹² Hamdu'llah Mustawfi Qazvini. (1913). *Tarih-i Guzida*. (Çev. Edward G. Browne, R. A. Nicholson). Leyden-London, s.150; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini. (2018). *Tarih-i Güzide*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK, s.500.

⁹³ Biran, a.g.m., s.743.

⁹⁴ Tarmaşirin öncesi Hint-Moğol ilişkileri için bkz. Peter Jackson. (1999). *The Delhi Sultanate*. New York: Cambridge University Press, s.101-122, 217-231.

⁹⁵ Naimur Rahman Farooqi. (1994). Delhi Sultanlığı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul, s.130.

⁹⁶ Delhi Türk Sultanlığı'nın siyasi tarihi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur. (1987). *Hindistan Tarihi*. C.1, Ankara: TTK, s.270-372; Salim Cöhçe. (2002). Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri. *Türkler*, C.8, Ankara: YTY, s.689-730; Peter Jackson. (1999). *The Delhi Sultanate*. New York: Cambridge University Press. Delhi Türk

Delhi Türk Sultanlığı'nı Moğol tehlikesi ile karşı karşıya getiren ilk olay, Cengiz Han'ın ordusuna mağlup olan Celaleddin Harzemşah'ın 1221 yılının sonlarına doğru Afganistan'a gelmesi ve oradan da Lahor civarına sığınması olmuştur.⁹⁷ Ancak Celaleddin Harzemşah, Hindistan'da fazla kalmamış, böylece kısa bir süreliğine de olsa Hindistan Moğol istilasından uzaklaşmıştır. Fakat bu tehlike bölgede her zaman varlığını hissettirmiştir. Bilhassa Çağatay Hanlığı, İlhanlılar, Büyük Hanlık ve Altın Orda arasında sıkışmasının da verdiği zorunlulukla Afganistan ve Hindistan taraflarına yönelmişlerdir.

Çağatay hanları içerisinde Duva Han'ın Hindistan seferleri dikkat çekmektedir. Bu dönemde Bedahşan, Kabul, Gazne alınmış, Pencap yağmalanmıştır. Duva'nın oğlu Kutluk Hoca, Doğu Afganistan'a yerleşerek Delhi'ye yağma seferi tertip etmiş, 1303'te prens Turagay 120.000 kişilik ordusuyla tekrar Hindistan'a sefere çıkmıştır.⁹⁸ Bu dönemde kalabalık ordularla düzenlenen seferlerin en büyük getirisi yağma kazançları olup toprak ele geçirilmesi noktasında göze çarpan bir başarı elde edilememiştir.⁹⁹ Bu dönemde Delhi Türk Sultanlığı'nın başındaki Alaeddin Muhammed Kalaç, Çağataylılara karşı İlhanlılar ile ilişkiler kurarak bir denge siyaseti takip etmiştir.¹⁰⁰ Bu başarısız seferlerden sonra Hindistan'ı istila teşebbüsünde bulunan son Çağataylı Tarmaşirin olacaktır.¹⁰¹

Delhi Türk Sultanlığı'nda tahta 1320'de Gıyaseddin Tuğluk Şah'ın geçmesiyle Tuğluklular hanedanı iktidarın sahibi olmuştur. 1414 yılına kadar hakim olan bu sülale devrinde Tarmaşirin'in Hindistan'a ilgisini ve seferini görmekteyiz. Tarmaşirin'in rakibi olarak da Muhammed Tuğluk Şah karşımızda durmaktadır. Muhammed Tuğluk Şah, Güney Hindistan'da yapılan yeni fetihler sebebiyle hükümet merkezini Devletabad adını verdiği Devagiri'ye taşımıştır (1327). Delhi halkı buraya göçe zorlanmıştır. Bu uygulama yeterli araştırma yapılmadığından ve Sultan'ın sertliğe başvurmasından dolayı sonuç vermemiştir.

Sultanlığı'nın teşkilat yapısı için bkz. S. Haluk Kortel. (2006). *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*. Ankara: TTK,

⁹⁷ S. Haluk Kortel. (2000). Delhi Türk Sultanı Alaeddin Halaci'nin Moğol Siyaseti. *Tarih Dergisi*, 36, s.261.

⁹⁸ Grousset, *a.g.e.*, s.377-78.

⁹⁹ Duva'nın seferleri için bkz. Kortel, a.g.m., s.264-270.; Enver Konukçu. (1990). Hindistan'da Kalaç-Moğol Mücadelesi. *X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler (22-26 Eylül 1986)*, C.1, Ankara: TTK, s.835-837.; Cöhçe, a.g.m., s.711-712.

¹⁰⁰ Konukçu, a.g.m., s.835.

¹⁰¹ Tarmaşirin'in tahta çıkışını 1331 olarak gösteren Biran'a göre Tarmaşirin bu seferi 1328-29 yılında yaptığı için henüz han değildir.

Bundan sonra devlet otoritesi sarsılmış, Kuzey Hindistan'da ardı arkası kesilmeyen karışıklıklar dönemine girilmiştir.¹⁰²

Tarmaşirin Han'ın Hindistan üzerine sefere çıkmasının birtakım nedenleri bulunmaktadır. Cöhçe'ye göre, Muhammed Tuğluk Şah zamanında Delhi Türk Sultanlığı'nın kıtlık ve isyanlarla uğraştığı bir sırada Tarmaşirin Han mezkur sebepleri fırsat olarak değerlendirilmiştir.¹⁰³ Ayrıca yukarıda ifade edildiği üzere, başkentin Delhi'den Devletabad'a naklinin ülkede kargaşaya yol açması da Çağataylılar tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Tarmaşirin'i Hindistan'a yönlendiren bir başka amil de Sultan Muhammed Tuğluk'un Moğol topraklarını işgal etmesidir.¹⁰⁴ Muhammed Tuğluk Şah, tahta çıkışından kısa bir süre sonra yaptığı seferlerle Kalanor ve Peşaver'i ele geçirerek bu bölgedeki Moğol nüfuzunu kırmıştır.¹⁰⁵ Bundan dolayı, Tarmaşirin'in seferi misilleme olarak tasarlanmış olabilir.¹⁰⁶

Tarmaşirin Han öncülüğündeki Çağataylılar, 1328 yılına doğru Tatta asileriyle birleşerek Multan ve Lahor üzerinden Delhi önlerine kadar ilerlemiştir. Tarmaşirin Han, Siri'den Cud tepelerine kadar olan bölgeyi istila ettikten sonra Lahor ve Samana içlerinden Bedaun'a kadar ilerlemiştir.¹⁰⁷ Tarmaşirin, ordusu Jaun kıyılarına ulaştığında geri dönmüştür.¹⁰⁸ Tarmaşirin'in ordusu ilerlediği bu bölgedeki kalelerin çoğunu düşürdüğü gibi buradaki şehirlerden epey esir ele geçirmiştir.¹⁰⁹

Çağataylı akınlarından oldukça rahatsız olan Sultan Muhammed Tuğluk bu duruma karşı birtakım çözüm arayışında bulunmuştur. Bu noktada ilk adımı ordusunu toplamak

¹⁰² Kortel, *a.g.e.*, s.12.; Enver Konukçu. (2008). Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları. *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, (Haz. Mehmet Alparğu, M. Bilal Çelik). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, s.141.

¹⁰³ Cöhçe, *a.g.m.*, s.714.

¹⁰⁴ İqtidar Husain Siddiqui. (1983). Politics and Conditions in the Territories Under the Occupation of Central Asia Rulers in North Western India -13th-14th Centuries. *Central Asiatic Journal*, 27(3/4), s.297.

¹⁰⁵ S. Haluk Kortel. (2012). Tuğluklular. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul, s.334.

¹⁰⁶ Peter Jackson. (2018). The Mongols of Central Asia and Qara'unas. *Iran*, 56 (1), s.97.

¹⁰⁷ Cöhçe, *aynı yer.*; Neslihan Durak. (1999). *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya, s.109; Biran, Tarmaşirin'in bu seferi han olmadan evvel gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Biran, *a.g.m.*, s.744. Biran'ın bu kanaatini George Lane de paylaşmaktadır. Lane, Tarmaşirin'in 1331-34 yıllarında han olduğunu, Hindistan seferinin onun Kebek'in Afganistan valisiyken gerçekleştirdiğini ifade eder. George Lane. (2016). Chaghadaï Khanate. *The Encyclopedia of Empire*. (Ed. Jan MacKenzie). Chichester: Wiley-Blackwell, s.5.

¹⁰⁸ Yahya b. Ahmad b. Abdullah Sirhindi. (1932). *The Tarikh-i Mubarakshahi*. (Çev. K. K. Basu). Baroda, s.103. Jackson, Tarmaşirin'in güzergahının bu bölgeler boyunca uzanmadığını, sadece bu bölgelere asker gönderdiğini düşünmektedir. Peter Jackson. (1975). The Mongols and the Delhi Sultanate in Reign of Muhammad Tughluq (1325-1351). *Central Asiatic Journal*, 19 (1/2), s.123.

¹⁰⁹ Sirhindi, *a.g.e.*, s.103; Abdul-Qadir Ibn-i Muluk Shah Al-Badaouni. (1990). *Muntakhabu't-Tawarikh*. C. I, (Çev. George S. A. Ranking). New Delhi, s.305.

olmuştur. Delhi ve Havz-ı Has arasında kuvvetlerini toplayan Sultan burada kamp kurmuştur. Tarmaşirin, Sind nehrini geçtiği zaman Sultan, Kalapur sınırlarına kadar bir taburla onu takip etmiştir. Sonra, bazı soyluları ve cesur şefleri Tarmaşirin'e karşı sevk ederken kendisi başkent Delhi'ye dönmüştür.¹¹⁰

Sultan Muhammed Tuğluk'un rakibi Tarmaşirin'e karşı aldığı diğer önlem müttefik bulmaktır. Tabii olarak Sultan'ın müttefik olmak istediği devlet İlhanlılardır. O, 1328-9 yılında Çağataylıları yok etmek, Hindikuş'u iki ülkenin sınırı yapmak için İlhan Ebu Said'e elçi göndermiştir.¹¹¹ Sultan'ın bu çabasına karşılık böyle bir ittifakın tesis edildiğine dair izler bulunmamaktadır. Bu dönemde İlhanlı devletini idare eden Ebu Said Bahadır Han dahili meselelerle meşgul bulunmasından dolayı Muhammed Tuğluk'un ittifak teklifi ile ilgilenmemiş olabilir. Bu durumun tersi olsaydı Ebu Said, Çağataylılara karşı mücadele etmek için elinden geleni yapmaya çalışırdı.

Diğer taraftan Çağatay ordusunun Hindistan içlerindeki faaliyetleri kalıcı olmamıştır. Tarmaşirin komutasındaki ordu birtakım yağma hareketlerinden sonra ülke topraklarına geri dönmüştür. Tarmaşirin Han gerçekleştirdiği bu sefer neticesinde pekçok değerli eşya ve esir ele geçirmiştir. Fakat burada akla şu soru gelmektedir: Tarmaşirin Han'ın seferi nasıl bir anda başlayıp bitmiştir? Siddiqui bu noktada, Tarmaşirin'in İlhan Ebu Said ile Muhammed Tuğluk arasında ittifak kurulmasını önlemek amacıyla barış yaptığını ve Sultan'ın Horasan planlarından vazgeçtiğini ifade etmektedir.¹¹² Bu konudaki bir başka görüşe göre, Muhammed Tuğluk Şah, Tarmaşirin'e çok kıymetli hediyeler göndermiş, bu hediyeleri alan Tarmaşirin de ordusuyla birlikte Delhi'den uzaklaşmıştır.¹¹³

Tarmaşirin'in Hindistan'da kalıcı olmayı düşünmediğini, yağma akınlarında bulunarak hazinesini arttırmayı ve taraftarlarının itaatini almayı hedeflediğini düşünüyoruz. Akınlar, hedefteki bölgenin zenginliğini ele geçirmeyi ve liderin ele geçirilen zenginliğin taraftarlarına paylaştırarak kendisine olan itaatin pekiştirilmesini sağlamaktadır. Kısacası Tarmaşirin'in bu seferinin kısa sürmesini yağmalarda yeterli miktarda ganimet ele geçirilmesine ve İran ve Hindistan arasında bir ittifak kurulma ihtimaline bağlamaktayız.

¹¹⁰ Sirhindi, *a.g.e.*, s.103.

¹¹¹ Siddiqui, *a.g.m.*, 288-289; Jackson, *The Delhi Sultanate*, s. 233.

¹¹² Siddiqui, *a.g.m.*, s.299.

¹¹³ Bilal Koç. (2017). *Delhi Türk Sultanlığında Tuğlukular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, s.101.

İbn Battuta'daki kayıtları izlediğimizde iki hükümdarın, Tarmaşirin ve Muhammed Tuğluk'un bir dostluk tesis etme çabasında olduğunu görebiliriz. Hem Biran hem de Jackson bu noktaya temas etmişlerdir. Fakat bu dostluğun hangi gerekçelere dayandığı ise belirsizdir. Aziz Ahmad, Tarmaşirin'in Müslüman olduktan sonra Muhammed Tuğluk ile arasında samimi ilişkiler kurulduğunu ifade ederken¹¹⁴, Jackson, bu barışın hanlığın doğusunda 1331'de devrilen Döre Temür ile ilgili olabileceğini ifade etmektedir.¹¹⁵

Tarmaşirin Han'ın Hindistan üzerine gerçekleştirdiği sefer hakkında dönemin kaynaklarında muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Kaynaklardaki bilgiler bazen birbirleriyle farklı ve çelişen ifadeler aktarmaktadır. Bu durum, Tarmaşirin Han'ın seferinin gerçekliğinden şüphe duyulmasına neden olmuştur. Tarmaşirin'in seferi ile ilgili bilgi veren kaynaklardan olan Barani, İşami, Bedauni, Yahya b. Ahmed el Sirindi, Muhammed Bihamdkhani ile Timurlu kronikçileri Şerafeddin Ali Yezdi ve Nizameddin Şami gibi isimlerin eserlerini tetkik eden Peter Jackson, mezkur seferin gerçekliğini sorgulayarak bu seferin/işgalin gerçek olduğu kanaatine ulaşmıştır.¹¹⁶

Tarmaşirin'in bu seferinden sonra Moğollar bir daha Hindistan'a sefer düzenlememişlerdir. Kuzeyden yapılan bir sonraki sefer ise Timur önderliğinde yapılmıştır.¹¹⁷ Bu seferde Timur ordusu Delhi'ye kadar ilerleyerek katliam ve yağmada bulunup bazı yerleri ele geçirdikten sonra 1399 yılının nisan ayında Semerkand'a geri dönmüştür.¹¹⁸

1.3. Tarmaşirin Han'ın Ticaret Politikası

Moğol İmparatorluğu, bir halkın ve bir hanedanın hakimiyeti altında Avrasya bölgesinin kültürel bakımdan gelişmiş ülkelerini tek çatı altında toplamayı başarmıştır. Geniş bir coğrafyanın tek çatı altında birleştirilmesi, ticaret yollarının güvenli hale gelmesini

¹¹⁴ Ahmad, a.g.m., s.189.

¹¹⁵ Jackson, a.g.e., s.233.

¹¹⁶ Jackson, The Mongols and the Delhi Sultanate in Reign of Muhammad Tughluq (1325-1351), s.119-126.

¹¹⁷ Timur'un Hindistan seferi hakkında bilgi veren Şerafeddin Ali Yezdi, Timur'un köprü kurduttuğu Çinabe ile Cemüle nehirleri arasında Tarmaşirin'in köprüsüz geçtiğini ve Miret kalesinin kuşatması esnasında savunmacıların "Tarmaşirin Han bu kaleyi alamadı, siz kim oluyorsunuz" dediklerini kaydetmektedir. Şerrfüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s.289.

¹¹⁸ İsmail Aka. (2010). *Timurlular Devleti Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, s.38. Timur'un bu seferine dair bkz. Hayrunnisa Alan. (2015). *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*. (2. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.63.; Durak. *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s.111-140.

sağlamıştır.¹¹⁹ Ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması, ticaretin gelişmesine, siyasi ilişkilerin artmasına, farklı kültür unsurlarının tanışmasına katkı sağlamıştır.

Moğol hanları, başta Cengiz Han olmak üzere, ticarete ve ticari ilişkilerin kurulmasına önem vermişlerdir. Diğer taraftan Çağatay Hanlığı önemli ticaret merkezlerine sahip olmasına karşılık ticari faaliyetlerle ilgisi oldukça zayıftır. Tarmaşirin Han'ın iktidar olduğu döneme bakıldığında ticari faaliyetleri önemsedğine ve teşvik ettiğine ilişkin izler görülmektedir. Onun için ticaret, siyasi ve askeri alanda komşularından geri planda olan Hanlığın kurtuluş reçetesidir.

Tarmaşirin'in din değiştirmesinden sonra Maverâünnehir Mısırlı ve Suriyeli tüccarlara açılmış ve han onlara büyük bir saygıyla davranmıştır.¹²⁰ Bu durum, sadece Suriye ve Mısır'dan gelen tüccarlar için değil, bütün tüccarlar için geçerlidir. Çünkü Tarmaşirin Han, ticaretin düzenli bir şekilde devam etmesini istemiştir. El-Ömeri, Tarmaşirin Han'ın bütün tüccarlara iyi davrandığını, ülkesinin kapılarını Mısırlı ve Suriyeli tüccarlara açtığını, sıkıntıları giderdiğini ve tüccarların ona şükran duyduğunu anlatmaktadır.¹²¹ El-Ömeri, Sadr Bedreddin Hasan el-Es'ardi'ye dayanarak, Tarmaşirin'in ülkesine gelen tacirlere son derece saygılı ve cömert davrandığını, onların kalplerini kazanmak için elinden geleni yaptığını söylemektedir.¹²² Tarmaşirin böyle yapmakla ülkesinin ticaret erbabına kapılarının her zaman açık olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Tarmaşirin Han'ın ticareti teşvik etmesi, ülkesinin kapılarını tüccarlara açması ve Müslüman devletlerle ticari ilişkiler tesis etmesi, bölgenin şehir merkezlerinin refahında artış olmasını sağlamıştır.¹²³ Maverâünnehir şehirlerinin ticari canlılığını tekrar elde etmesi bölge sakinlerinin Tarmaşirin Han'a destek vermelerini kolaylaştırmıştır.

Tarmaşirin'in öznesi olduğu bazı olayların şahidi olan İbn Battuta'nın eserinde yer alan Tarmaşirin'in sırtına Kudüs işi yeşil bir cübbe ve başına da aynı kumaştan külah giydiği ifadesini, Müslüman tüccarlar ya da Orta Doğu'dan gelen tüccarlar için Maverâünnehir'in kapısının açılmasıyla başlayan alışverişin bir kanıtı olarak görebiliriz.¹²⁴ *Seyahatname*'de Tarmaşirin'in İbn Battuta'ya Mekke, Medine, Kudüs, Mısır gibi bölgelere

¹¹⁹ Kemaloğlu. Büyük Moğol İmparatorluğu, s.55-56.

¹²⁰ Biran, a.g.m., s.747.

¹²¹ el-Ömeri, a.g.e., s.91-92.

¹²² el-Ömeri, a.g.e., s.92.

¹²³ Michal Biran. Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370), s.274.

¹²⁴ İbn Battuta, a.g.e., s.532.

dair sorular sorduğunun ve seyyahın buna cevaplar verdiğinin kaydedilmesi,¹²⁵ bizi, Han'ın bu bölgeleri merak ettiği ve tanımak istediği sonucuna ulaştırmaktadır.

Çağatay Hanlığı'nın önemli ticaret yolları üzerinde bulunduğu bilinmektedir. Bu ticaret yolları doğu-batı ekseninde Otrar'dan Almalık'a, Qarakhojo'dan Dadu'ya veya Tebriz'den Horasan yoluyla Buhara, Semerkand, Kaşgar ve Çin'e giderdi. Bir de Altınorda'dan Gazne ve Delhi'ye giden kuzey-güney rotası vardır.¹²⁶ Bu ticaret yolları vasıtasıyla ticaret yapıldığı gibi muhtelif kültür unsurları da bir coğrafyadan bir diğerine taşınmaktadır. Bu ticaret yolları vasıtasıyla Çağatay Hanlığı'nın ihraç ettiği ürün yelpazesi oldukça geniştir. Tarım ürünleri (meyve, buğday, arpa), hayvanlar (atlar ve develerden kaplanlar ve leoparlara kadar), yeşim taşı, mücevherler, kürkler, bitkisel ilaçlar, tekstil ürünleri, şarap ve köleler ihraç edilen ürünlerin başında gelmektedir.¹²⁷ Köleler, Çağataylıların zaman zaman yağma akınlarında buldukları Hindistan'dan ve Çin'den ele geçirilmektedir. Bu kölelerin Orta Asya'daki vakıfların iş gücünü karşıladığı vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹²⁸ Diğer taraftan bu kölelerin Memluk Devleti'ne satıldığı da bilinmektedir. Tarmaşirin Han dönemini anlatan kaynaklarda köle ticaretine dair bilgiler yer almamakla birlikte Hindistan'a gerçekleştirilen seferde ele geçirilen kölelerin bir kısmının Mısır'a ihraç edildiğini düşünebiliriz.

Acaba Mısır ve Suriye bölgeleriyle ticari ilişkilerin iyileşmesinin ve artmasının arka planında Çağatay Hanlığı ve Memlük Devleti arasında siyasi ilişkilerin derecesini arttırmak ve İlhanlılara karşı bir cephe oluşturmak fikri olabilir mi? Kaynaklarda böyle bir kayda, bilgiye rastlamıyoruz, fakat İran ve Hindistan arasında sıkışan Çağatay topraklarının hakimi olan Tarmaşirin Han'ın iktidarını pekiştirecek siyasi ve askeri hareketlere ihtiyacı olduğu kanaatindeyiz. Bununla birlikte bu sadece Tarmaşirin'in düşünüp hayata geçirebileceği bir şey değildir. Tarmaşirin'in hakimiyet döneminde Memlük tahtında üçüncü dönemini yaşayan Muhammed b. Kalavun zamanında, Ebu Said Bahadır Han'ın sultan olmasıyla İlhanlılarla ilişkiler düzelmiş ve iki devlet arasında uzun süreli bir barış anlaşması imzalanmıştır.¹²⁹ Bundan dolayı Tarmaşirin'in eğer İlhanlılara karşı Memlüklerle ittifak

¹²⁵ İbn Battuta, *a.g.e.*, s.533.

¹²⁶ Michal Biran. (2007). *Culture and Cross-Cultural Contacts in the Chaghadaid Realms (1220-1370). Chronica*, 7-8, s.34.

¹²⁷ Biran, *a.g.m.*, s.34.

¹²⁸ Biran, *a.g.m.*, s.34.

¹²⁹ Fatih Yahya Ayaz. (2015). *Memlükler (1250-1517)*, İstanbul: İSAM, s..42. Ebu Said Bahadır Han döneminde Memlükler ile yapılan barış anlaşmasının ayrıntıları için bkz. Ahmet Sağlam. (2018). Memlük-İlhanlı Diplomatik İlişkileri. *Belleten*, LXXXII (293), s.135-141.

kurma düşüncesi olsa bile bu dönemde yapılan İlhanlı-Memlûk barışından dolayı bu gerçekleşmemiştir.

1.4. Tarmaşirin Han ve Şehirleşme

Şehirleşme, yerleşik kültür gibi mefhumlar Moğollar için, en azından ilk ortaya çıkış ve fütühat dönemi için pek de önemli değildir. Bu dönemde şehirlere ve şehirde yaşayanlara karşı oldukça kayıtsız durmuşlardır. Fakat bu durum bir müddet sonra tam tersi bir hal alacaktır. Altın Orda Hanlığı¹³⁰, İlhanlı Devleti¹³¹ ve Yuan Hanedanı, hakim oldukları toprakların yaşam tarzlarına uymayı başarmış ve şehir mefhumu etrafındaki kültür unsurlarının birer destekçisi olmuşlardır.

Çağatay Hanlığı sahasında kalan şehirlerin idaresi hanların değil, Büyük Han tarafından görevlendirilen valilerin kontrolündedir. Bu görev genelde Yalavaç ailesinden gelenlerce yerine getirilmiştir. Yalavaç ailesi üç nesil, 1223 yılından 1306 yılına kadar şehirleri bir bakıma çeşitli müdahalelerden uzak bir şekilde idare etmişlerse de bu durum Çağatay Hanlığı'nın devlet hayatı ve devletin hakimiyetinde birlik ve bölünmezlik esası bakımından gelişmeyi önleyici olmuştur.¹³² Bu durumun bir diğer tesiri de ekonomik bağımsızlığın ve gelişmenin Hanlık'ta gerçekleşmemiş olmasıdır. Hanlığın şehirlerin idaresi ve gelirlerinden mahrum olmasından dolayı Tarmaşirin'in, bunu fark ederek hanlığın ağırlık merkezini Maverâünnehir'e kaydırmıştır.¹³³

Gerçekten de Tarmaşirin'in eylemlerine bakıldığında Maverâünnehir'e özel bir önem atfettiği görülmektedir. Maverâünnehir, münbit zirai karakteri ve ticari hinterlandından dolayı Tarmaşirin'i cezbeden bir yerdir.¹³⁴ Roux tarafından "*hakiki bir Moğol*" olarak tasvir edilen Tarmaşirin'in kişiliği ve Maverâünnehir'e bağlılığını kanıtlayan örnek davranışları, imparatorluğun güneyinde tarımla uğraşan Müslüman halk tarafından takdir edilmiştir. Bu topluluklar arasında kabul gördüğünden emindi; Müslümanlık

¹³⁰ Khazanov, Altın Orda hanlarının ekonomik yapıları içerisinde tarım ve üretim sektörünün olmasının faydalarını görerek göçebelerin yaşadıkları yerlere yeni şehirler kurma ve bu şehirleri ticaret merkezi haline getirmeye çabaladıklarını ifade etmektedir. Anatoly M. Khazanov. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya*. (Çev. Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi, s.366. Altın Orda'daki şehirleşme faaliyetleri için bkz. Mustafa Kafalı. (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s.139-146.

¹³¹ İlhanlılar da şehirleşme için bkz. Haykıran, *a.g.e.*, s.275-305.

¹³² Kafalı, *a.g.e.*, s.72.

¹³³ Alan. Çağatay Hanlığı, s.89.

¹³⁴ El-Ömeri, bu bölgede hububat, buğday, arpa, pirinç, mısır ve daneli bitkilerin varlığından, üzüm, incir, nar, elma, erik, şeftali, ayva, kayısı, dut, armut, kavun, karpuz gibi türlü meyvelerden, salatalık, kabak, havuç, lahana, patlıcan ve diğer baklagillerden ve muhtelif çiçeklerden bahsetmektedir. El-Ömeri, *a.g.e.*, s.96.

propagasını teşvik ederek ve kitlelerin İslamlaşması yönünde elinden geleni yaparak kendisine daha büyük bir bağlılık gösterilmesini sağlamaya çalışmıştır.¹³⁵

Tarmaşirin'in selefi Kebek Han zamanında Çağatay Ulusu'nda yerleşik hayata geçişin izlerini görmek mümkündür. Kebek Han, Kaşga Irmağı havzasında Nahşeb (Nesef) şehrine iki buçuk fersah mesafede Karşı adında bir han sarayı yaptırmıştır. Daha sonraları bu saray etrafından şehir meydana gelmiş ve Karşı bu şehrin adı olmuştur.¹³⁶ Tarmaşirin'in eylemleri içerisinde de şehirleşmeye ve tarımla ilgilenme temayülü olduğu ortadadır. Çünkü, Çağatay Hanlığı'nın idare sahasında yer alan Maverünnehir şehirleşmenin olduğu ve tarımsal faaliyetlerin yapıldığı bir yerdir.

Peter Golden, şehir lehtarlık veya aleyhtarlığını ifade eden sürekli iktidar mücadelesinin, siyasi otoritenin altını oyduğu kanaatindedir.¹³⁷ XIII. yüzyılın ilk yarısında bazı hanlar, Maverünnehir bölgesindeki yerleşiklerin desteğini almaya çalışsalar da göçebe aristokratlar bu siyasete karşı çıkmışlardır. Kebek Han döneminde bu durum biraz değişmiştir. Kebek Han, birçok göçebe aristokratla beraber yerleşiklerin bölgelerine gidip şehirlerin ve tarım alanlarının yönetimini ele almasıyla, sıradan pekçok göçebe de onlarla beraber Maverünnehir'e göç etmiştir.¹³⁸ Bu tablonun Kebek'ten sonra tahta çıkan Tarmaşirin döneminde de devam ettiğini varsayabiliriz. Ayrıca, Moğol aristokrasisine birtakım ayrıcalıklar sağlanarak tarımsal faaliyetlerin ve yerleşik hayatın teşvik edilmiş olabileceğini de düşünebiliriz.

Öte yandan Tarmaşirin Han şehirleşme taraftarı olmakla birlikte geleneksel Moğol yaşantısından da vazgeçemediği ortadadır. Tarmşrin muhtemelen Kebek Han tarafından inşa edilen Karşı şehrindeki sarayda ikamet etmektedir. El-Ömeri, hanedan mensuplarının ikametgahı olmasından dolayı bu şehrin bir ayrıcalığı olduğundan bahsetmektedir.¹³⁹ 1333 yılında ziyaretine gelen İbn Battuta'yı ordugahında karşılaması, onun geleneklerine bağlılığının devam ettiğinin bir dışavurumudur.

¹³⁵ Roux, *a.g.e.*, s.442-443.

¹³⁶ Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s.130.

¹³⁷ Golden, *a.g.e.*, s.313.

¹³⁸ Khazanov, *a.g.e.*, s.374.

¹³⁹ El-Ömeri, *a.g.e.*, s.97.

1.5. Ölümü ve Şahsiyeti

Tarmaşirin Han, İslamiyet'i kabul ettikten sonra geleneksel Moğol yaşantısından ve idare tarzından uzaklaşmaya başlamıştır. Bundan dolayı kendisine aleni bir muhalefet ortaya çıkmıştır. Muhalifler, Cengiz Yasası'nın ve geleneksel Moğol yaşantısının temsilcileri ve savunucuları olarak karşımıza çıkmaktadır. Hanlık merkezinin bulunduğu Maverainnehir ile İli Havzası ve Almalık bölgesi arasında ikilik ortaya çıkmıştır. Yasa taraftarlarını sindirebilmek için oğlu Celeddin Sencer'i Semerkant bölgesinde vazifelendirmiştir. Böylece İli bölgesini kontrol imkanına sahip olacaktır. Ancak bu tebdir de yeterli olmamıştır.¹⁴⁰

Moğolların toplumsal yaşantısını tanzim eden ve idare tarzını belirleyen amentüleri olan Cengiz Han Yasası'na mugayir davranmakla suçlanan Tarmaşirin Han, 1334 yazında Almalık yakınlarında yapılan kurultayda Cenkşi ve Buzan'ın ele başlığını yaptıkları muhalif grup tarafından hanlıktan azledilmiştir.¹⁴¹ Tarmaşirin Gazne'ye kaçmaya teşebbüs ettiyse de yakalanarak 1334'te (yaz-sonbahar) Keş yakınlarında veya Naksab'da öldürülmüştür. Cesedi, Naksab'da veya Semerkand'ın köylerinin birinde yakılmıştır.¹⁴² İbn Battuta, Tarmaşirin Han'ın tahttan indirilmesini müteakip öldürüldüğünü söylemekle birlikte yakılması hakkında bilgi vermemektedir.¹⁴³

Bir müddet Tarmaşirin Han'ın yanında kalan meşhur seyyah İbn Battuta'ya göre, Tarmaşirin toy gününü kaldırdığı, Horasan'da ikamet edip ülkesinin doğu topraklarına hiç gitmediği için beyler tarafından yadsınmıştır.¹⁴⁴ Bu da onun tahttan indirilmesi için gerekli şartların oluşmasını sağlamıştır. İbn Battuta'daki kayda göre Tarmaşirin Han'ın akıbeti şöyledir:

“Hindistan'a varışından iki yıl sonra duydum ki Tarmaşirin'in milletinden bir grup ayan, ileri gelen kumandanlarla anlaşarak ülkenin Çin'e komşu olan ucunda toplanmışlar. Hep beraber hükümdarın amcazadesi Buzunuğli (Bozonoğlu)'na bağlılıklarını bildirmişler. Onların Buzun'a biat edip Tarmaşirin'i tahttan indirmelerinin sebebi; onun, ataları Tinkiz Han'ın (Cengiz) yasalarına aykırı hareket etmesidir.

¹⁴⁰ Kafalı, a.g.e., s.136-37.

¹⁴¹ Kafalı, a.g.e., s.137. Biran tarafından aktarılan el-Safadi'nin bir kaydına göre Tarmaşirin, hanlıktan kendi isteğiyle ayrılarak inzivaya çekildiğini, fakat daha sonra yeni hanın emriyle infaz edilmiştir. Fakat bunu diğer kaynaklarla bağdaştırmak zordur. Biran, a.g.m., s.748-49.

¹⁴² Biran, a.g.m., s.745.

¹⁴³ İbn Battuta, a.g.e., s.535-36.

¹⁴⁴ İbn Battuta, a.g.e., s.536.

Buzunoğlu kendisine biat edilince durmadı, harekete geçti. Tarmaşirin ise kumandanlarının suikastına kurban gideceğinden korkarak onbeş atıyla kendisine bağlı Gazne eyaletine doğru yola çıktı.

Tarmaşirin, Ceyhun'u geçip Belh yoluna sapınca, kardeşi Kebek'in oğlu Yanki'nin adamlarından olan bir Türk onu gördü. Sultan Tarmaşirin daha önce kardeşi Kebek'i öldürmüştü, oğlu Yanki'de Belh'te kalmıştı. Bu Türk meseleyi Yanki'ye bildirince Yanki, amcasının kesinlikle önemli bir olaydan ötürü firar edeceğini düşünerek adamlarıyla harekete geçti, onu yakaladı ve zindana attı.

Buzun, Semerkand ve Buhara'ya gelerek bu yöreleri kendi idaresi altına aldı. Bu arada Yanki de Tarmaşirin'i Buzun'a teslim etmişti. Söylentiye göre Tarmaşirin Semerkand dışında Neseף'de öldürülerek oraya defnedilmişti."¹⁴⁵

Han'ın aile efradından çocuğu Beşay Uğlı, kız kardeşi ve eniştesi Feyruz Hindistan'a iltica etmişlerdir.¹⁴⁶ Ayrıca Tarmaşirin tahttan indirildikten sonra, tümen ve yüzlük komutanları da aralarında olmak üzere 40.000 Müslüman destekçisi Delhi'ye göç etmiştir.¹⁴⁷ Tarmaşirin Han'ın ölümüyle Hindistan'a giden insanlar burada Müslüman nüfusun artmasına katkıda bu oldukları gibi İslam'ın yayılmasında da pay sahibi olmuşlardır.

Tarmaşirin Han'ın yanından ayrıldıktan sonra Hindistan'a geçen İbn Battuta, Sint ülkesinde bir adamın kendisini Tarmaşirin olarak tanıttığını, Sint valisi Serkiz'in ona hürmet ettiğini, hatta Hint hükümdarının dahi onu muhatap kabul ettiğini bildirmektedir. Fakat, Vezir Hoca Cihan Ahmed b. İlyas ile Kutlu Han, hükümdarın huzuruna çıkarak Tarmaşirin'in siyaseten hükümdara zarar verebilecek potansiyeli olduğunu öne sürerek hükümdarı yönlendirmişler, hatta Hindistan'daki Tarmaşirin'in aile efradını da onun sahtekar olduğunu söylemeye mecbur bırakmışlardır. Hükümdar, (sahte) Tarmaşirin'i ülkeden uzaklaştırmıştır. İbn Battuta, ondan en son Şiraz'da iken haber aldığını söylemektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁵ İbn Battuta, a.g.e., s.535-36.

¹⁴⁶ İbn Battuta, Hint hükümdarının Tarmaşirin ile olan iyi münasebetlerinden dolayı onlara güzel muamele ettiğini bildirmektedir. İbn Battuta, a.g.e., s.536.

¹⁴⁷ Michal Biran. (2019). *Cengiz Han*. (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, s.143.

¹⁴⁸ İbn Battuta, a.g.e., s.537-38.

Tarmaşirin'in kızı Sevinç Kutluk, Çağatay topraklarında müstakil hareket eden emirlerden Emir Hüseyin ile evlenmiştir.¹⁴⁹ Yezdi'nin aktardıklarına göre, Emir Timur, Emir Hüseyin öldürdükten sonra maktulün hanımlarını huzurunda toplamıştır. Ardından, Emir Hüseyin'in hanımlarından Kazan Sultan'ın kızı Saray Mülk Hanım, Bayan Süldüz'ün kızı Ulu ağa, Hızır Yesuri'nin kızı İslam ağa ve Tagay Türkan Hatun'u kendi haremine gönderdikten sonra, Emir Hüseyin'in en büyük hanımı Sevinç Kutluk'u Behram Celayir'e vermiştir. Diğer hanımlarını da başkalarına dağıtmıştır.¹⁵⁰

Tarmaşirin'in şahsiyeti üzerine İbn Battuta'nın vermiş olduğu bilgiler büyük bir kıymeti haizdir. Onun aktardıklarından Han'ın gündelik hayatını, devlet işlerini, dini yaşantısını öğrenmekteyiz. İbn Battuta, Tarmaşirin'in günlük ibadetlerini aksatmadan yerine getirdiğini aktarmaktadır. O, mütemadiyen Tarmaşirin ve etrafındakilerle kıldığı namazlardan bahsettiği gibi Han'ın Allah'ı zikretmesini de şu ifadelerle açıklamaktadır:

“Ayrıca sabah namazından güneşin doğuşuna kadar mescitte kalıyor, Türk diliyle Allah'ı anıyordu.”¹⁵¹

İbn Battuta, Tarmaşirin'in halkın şikayetlerini dinlediğini ve dertlerine kulak verdiğini söylemektedir. Ardından, namaz sonrası Han'ın cemaatle kucaklaştığını, onlara içten davrandığını, kendisine hediye olarak getirilen kuru üzüm ve hurmayı mescittekilere dağıttığını da ifade etmektedir.¹⁵²

İbn Battuta, Tarmaşirin Han ile arasında geçenleri anlatırken onun kendisine Türkçe olarak sorular sormuştur. Tarmaşirin'in bu hareketi, onun Türkçeyi bildiğine, günlük hayatında kullandığına ve muhtemelen sarayında da konuşulduğuna bir işarettir.

El-Ömeri de onun ismi zikredildiğinde sürekli olarak *“Allah ona rahmet eylesin”* diyerek Tarmaşirin Han'a duyduğu saygıyı göstermektedir. Ona göre Tarmaşirin Han, samimi kalple Allah'a inanmış, İslam'ı desteklemiş ve sıkıca uygulamış ve çevresindekileri de İslam'a davet etmiş birisidir.¹⁵³

¹⁴⁹ Yezdi, *a.g.e.*, s.63, 97.

¹⁵⁰ Yezdi, *a.g.e.*, s.97

¹⁵¹ İbn Battuta, *a.g.e.*, s.533. İbn Battuta'nın Tarmaşirin'i zakir olarak anlatması, tasavvufun Han üzerindeki etkisine işaret etmektedir. Biran, *a.g.m.*, s.747.

¹⁵² İbn Battuta, *a.g.e.*, s.532-533.

¹⁵³ El-Ömeri, *a.g.e.*, s.89.

II. BÖLÜM

MOĞOLLARIN DİNLERLE MÜNASEBETLERİ

Moğollar, tarihteki pekçok insan topluluğunun yaptığı gibi, farklı dinlerle münasebetlerde bulunmuşlardır. Ele geçirdikleri topraklardaki insanlarla kurdukları temaslarla birlikte onların inançlarını da kabul etmekte zorlanmamışlardır. Moğol devleti tarih sahnesinde yer almaya başladığı sıralarda Şamanist olan Moğollar zaman içerisinde fethettikleri bölgelerin dinleri olan İslamiyet, Hristiyanlık, Budizm gibi dinleri kabul etmişlerdir. Yahudilik ise mezkur dinlere nazaran daha geri planda kalmıştır.¹⁵⁴

Moğollar, bütün toplumlara, kendilerine saygılı oldukları ve itaat ettikleri sürece menfi yaklaşmamışlardır. Buna bağlı olarak herhangi bir dini de hor görmezler, inanmasalar dahi saygı gösterirlerdi.¹⁵⁵ Bu durum Yasa'da da kendisine yer bulmuştur. Diğer taraftan Cengiz Han'ın yönetim mekanizmasında Müslüman bürokratlara yer vermesi dini müsamahasına bir işarettir.

Ayrıca Moğollar farklı dinlere müsamahalı davranırken gittikleri coğrafyalardaki dinlerin tesiri altına girmekte de sıkıntı yaşamamışlardır. Buna göre, İran ve Rusya topraklarına hakim olan Moğollar İslamiyet'i benimsemek suretiyle İslamlaşırken, Çin'i idare eden Moğollar ise Budizm'in etkisi altında kalmışlardır.

Bu bölümde ilk önce Moğolların dinlere yaklaşımının nasıl olduğu ele alınacak olup ardından da Moğolların Şamanizm, Budizm, Hristiyanlık gibi dinlerle münasebetleri işlenecektir. Ayrıca Deşt-i Kıpçak, İran ve Türkistan'da mukim olan Altın Orda ve İlhanlı hanlıklarında İslamiyet'in kabul süreci incelenecektir.¹⁵⁶ Öte yandan Moğollar arasında Taoizm, Maniheizm gibi dinlere de rastlanmaktadır. Fakat bu dinlerin varlığı, mezkur dinler

¹⁵⁴ Yahudilik daha ziyade İlhanlı coğrafyasında karşımıza çıkmaktadır. Hülagü döneminde İlhanlı sarayına girmeye başlayan Yahudilerin en etkili oldukları dönem Argun Han zamanıydı. Onların etkinliği bürokraside belli bir güç elde etmeleriyle sınırlı kalmıştır. Kemal Ramazan Haykıran. (2016). *Moğollar Zamanında Yakındoğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.42-43.

¹⁵⁵ Moğolların dini müsamahasına Kaşgar halkının durumu iyi bir örnek olabilir. Önce Hristiyan, sonra Kara Kıtaylardan bir kızla evlenerek Budist olan Küçlük, Müslümanların açıkça ibadet etmelerini yasakladığı gibi onları Hristiyanlık veya Budizm'den birisini seçmeye zorladı. 1219'da Cengiz Han'ın komutanlarından Cebe, Kaşgar'ı ele geçirdi ve bir emirname ile Müslümanlara serbestçe ibadet etme hakkı tanıdı. Konuralp Ercilasun. (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*. Ankara: TTK, s.28.

¹⁵⁶ Çağatay Hanlığı'nda İslamiyet üçüncü bölümde işlenecektir.

gibi kalıcı olmamış ve kısa sürede silinmişlerdir. Bundan dolayı bu dinlerden burada bahsedilmemiştir.¹⁵⁷

Ortaya çıkışlarından bir süre sonra çok geniş bir coğrafyada hakimiyet tesis eden Moğollar zamanla idare ettikleri bölgelerin dinlerine girmeye başlamışlardır. Geleneksel Moğol dininin yanı sıra Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet, Moğolların kabul ettikleri dinlerdendir.

2.1. Şamanizm

Şamanizmin bir din olup olmadığı halen tartışılan bir konudur. Biz burada Moğolların dini yaşantısında önemli bir yer tutan Şamanizmi din olarak kabul edeceğiz. Şamanizmin getirdiği ritüelleri yapan Moğolların tek tanrı inancına sahip oldukları kaynaklarda zikredildiği için bu dini inançlarından da bahsedeceğiz.

Dar anlamda şamanizm tipik olarak Sibiryaya ve Orta Asya'ya özgü bir dinsel olgudur. Rusça aracılığıyla Tunguzca şaman sözcüğünden gelir.¹⁵⁸ Türkler şamanın yerine kam kelimesini kullanırlar.

Şamanizm'de dini ritüelleri idare eden ve bunun yanında toplumsal birtakım vazifeleri bulunan kişiye şaman denmektedir. Doğaüstü güçlere sahip insanlar olarak algılanan şamanlar tarihin başangıcından bugüne kadar sıradan insanlardan farklı bir pozisyon sergilemiş, saygı ve korku karışımı bir ikilemele algılanmışlardır. Şaman, ölümü tecrübe etmiş, deliliği yaşamış, ruhsal bozukluğu tecrübeden geçirmiş birisidir. Ritüel-mitolojik bağlamda şaman, kozmosla kaosu birleştiren arabulucu, ikili zıtlıkları birleştiren, zıtlıkları çözen, yaşamıyla kozmosla kaos arasında gidip gelen birisidir. Şamanda kaosun bütün işaretleri (delilik, ölüp dirilme, parçalanış yenilme) vardır. O, bir bütün varlık olarak dikey dünyaları birleştirdiği gibi, yatay alemleri de birleştirir.¹⁵⁹

Şamanların nasıl seçildiği yahut nasıl şaman olunabildiğine dair birkaç tane yol bulunmaktadır. Bu yollar kalıtsal aktarım, kendiliğinden gelen bir iç çağrı ya da seçilme ve

¹⁵⁷ Moğollar arasında Taoizm ve Maniheizim için bkz. Mustafa Akkuş. (2011). *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyasetleri*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Konya, s.92-99.

¹⁵⁸ Mircea Eliade. (1999). *Şamanizm*. (Çev. İsmet Birkan). İstanbul: İmge Kitabevi, s. 22; Saadettin Gömeç. (2011). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. (2. Baskı). Ankara: Berikan Yayınevi, s.19.

¹⁵⁹ Fuzuli Bayat. (2017). *Türk Kültüründe Kadın Şaman*. (4. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.19.

kişinin veya klanın isteği şeklindedir. Seçilme yöntemi ne olursa olsun şaman esrime ve gelenek düzeyinde eğitim aldıktan sonra şaman olarak tanınmaktadır.¹⁶⁰

Şamanizm'in getirdiği ritüelleri gerçekleştirmenin yanında kaynaklar Moğolların Gök Tanrıya taptıklarını ifade etmektedir. Marco Polo, Tatar olarak tesmiye ettiği Moğolların gökyüzünün yüce Tanrısına inadıklarını ve onun için her gün tütsü yakarak zihinsel ve bedensel sağlık için dua ettiklerini belirtmektedir.¹⁶¹ Korykoslu Hayton da Tatar olarak andığı Moğolların tek bir Tanrı'ya inandığını ve her işte onun adını andıklarını ve Tanrı'yı şenlikler, dualar, riyazat ve başka uygulamalarla onurlandırmadıklarını ifade etmektedir.¹⁶² Buna karşın Plano Carpini'nin ifadesi Hayton'a tezat teşkil etmektedir. O, Moğolların, dua ederek, methiyeler söyleyerek ya da dini ayinler yaparak tapındıklarını belirtmektedir.¹⁶³

Moğollar, tek tanrı inancını siyasi icraatları ile birleştirmek suretiyle dünya hakimiyeti fikrinin savunucusu olmuşlardır. Papa tarafından İlhanlı topraklarında misyonerlik yapmak ve diplomatik ilişkiler kurmak üzere görevlendirilen Dominiken tarikatının bir mensubu olan Ricoldus de Monte Crucis'e göre Moğollar, her şeyin kendilerine verildiğini, dünyanın hakiki efendilerinin onlar olduğunu, Tanrı'nın dünyayı yalnızca onlar için, hükmetmeleri ve zevk almaları için yarattığını söylemektedir.¹⁶⁴ *Mengü tengri küçündür* ifadesi, bu siyasi anlayışın bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Moğol hanları, başta Cengiz Han olmak üzere, manevi hayatlarında şamanlara başvurmuşlardır. Şamanların manevi kuvvetleri olduğunu düşünen hanlar, onlardan, büyü yapmak/bozmaktan fal baktırmaya kadar muhtelif işlerde faydalanmışlardır. Bunlar ve benzer işlevlerinden ötürü şamanların siyasi erk üzerinde ciddi bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Cengiz Han'ın üzerinde Şaman Kökçü'nün büyük etkisi vardı. Vladimirtsov, ebedi Gök Tanrı'nın ve koruyucu ruhların iradesini bilmek arzusu, belki de

¹⁶⁰ Şamanlığa geçiş için bkz. Eliade, *a.g.e.*, s.31-43. Abdülkadir İnan, şamanlığın öğrenmekle değil kalıtsal yolla elde edildiğini ileri sürmektedir. Abdülkadir İnan. (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. (7. Baskı). Ankara: TTK, s.76.

¹⁶¹ Marco Polo. (2018). *Seyahatname & Dünyanın Tasviri*. (Çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları, s.113.

¹⁶² Korykoslu Hayton. (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. (Çev. Altay Tayfun Özcan). İstanbul: Selenge Yayınları, s.191-92.

¹⁶³ Plano Carpini. (2018). *Moğolistan Seyahatnamesi*. (Çev. Ergin Ayan). İstanbul: Kronik Yayınları, s. 48.

¹⁶⁴ Ricoldus de Monte Crucis. (2018). *Doğu Seyahatnamesi*. (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş). İstanbul: Kronik Kitap, s.44.

ihtiyacı, onu şamanlarla, büyücülerle, kahinlerle daimi münasebette bulunmaya zorladığını ifade etmiştir.¹⁶⁵

Cengiz Han'ın halefi Ögedey, tıpkı babası gibi, Şamanizm inancını devam ettirirken¹⁶⁶ Ögedey'in halefi Güyük Hrisityanlara daha yakın davranmıştır. Güyük Han, Hrisityanları, diğer din mensuplarından daha üstün tutmuştur. Cüzcani, onu, İslam ve Müslümanlara olan düşmanlığından ötürü “melun Güyük” olarak nitelendirmektedir.¹⁶⁷ Mengü Han, diğer dinlere kayıtsız kalmış, Şamanlara ise her surette daha yakın davranmıştır. O, hem Hristiyanların hem de Müslümanların ibadetlerine katılmasına rağmen bu dinler arasında bir rekabete yol açmamaya özen göstermiştir. Mengü Han'ın Karakurum'da farklı dinlerin temsilcileri ile yaptığı toplantılar, onun toleransının bir ifadesi olmalıdır.¹⁶⁸

Şamanizm veya geleneksel Moğol dini, Moğolların farklı coğrafyalara yerleşmesiyle terk edilmiş, yerini İslamiyet, Hristiyanlık, Budizm gibi dinlere bırakmıştır. Bugün Şamanizm Moğollar arasında varlığını devam ettirmektedir.

2.2. Budizm

Milattan önce VI. yüzyılda Hindistan'ın kuzeydoğusunda doğan, Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıkan, soyut metafizik tartışmaları bir yana bırakarak duyguları dizginleme, ahlaken temizlenme, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şevkat duyma gibi ilkelere dayanan Budizm'e felsefi-teolojik bir hareket, mezhep veya tarikat olarak bakanlar varsa da belirtilen bu husuları destekleyen özellikler bulunmakla birlikte kurucusu, kutsal metinleri, inanç esasları, cemaati, mabedleri ve diğer özellikleriyle bu sistem daha çok bir din olarak nitelendirilmektedir.¹⁶⁹ Buda'nın öğretileri kısa bir süre içerisinde hızlıca yayılarak Uzakdoğu'nun önemli dinleri arasında yerini

¹⁶⁵ Vladimirtsov'a göre Cengiz Han, dindar olmakla kalmayıp kör inanç sahibi bir adamdır. B. Y. Vladimircov. (1950). *Cengiz Han*. (Çev. Hasan Ali Ediz). Ankara: MEB, s.65.

¹⁶⁶ Kushenova, a.g.e., s.37.

¹⁶⁷ Barthold, *Türkistan*, s.596; Minhac-ı Sirac el-Cüzcani. (2016). *Tabakat-ı Nasri (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*. (Çev. Mustafa Uyar). İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.133.

¹⁶⁸ Spuler, a.g.e., s.222; Abdülkadir Yuvalı. (1997). İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları. *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Bildirileri*, C.2, Ankara: TTK, s.547.

¹⁶⁹ Günay Tümer. (1992). Budizm. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul, s.352.

almıştır. Hindistan, Çin, Kore, Japonya, Moğolistan gibi bölgelerde geniş kitlelere hitap etmiştir. Budizm'in Türkleri etkilediği de vakidir.¹⁷⁰

Moğolların Budizm ile tanışmaları 1206'da Çin'e yapılan sefer sonucundadır. Türkistan'ın istilasıyla Budizm Moğollar arasında yayılmaya başlamıştır. Dini hoşgörü ve Cengiz Han'ın din adamlarını desteklemesi, vergiden muaf tutması, özellikle Taoist rahip Çang-çuen'in Cengiz Han katından itibar görmesi 1223 fermanıyla ona büyük ayrıcalıklar tanınması, Budist Lamaların dikkatini çekmiş ve onlar Moğollar arasında bu dinin hızla yayılması için çaba sarf etmişlerdir.¹⁷¹

Budizm'in Moğollar arasında en çok İlhanlı ve Yuan saraylarında yayılma imkanı bulmuştur. Hülagü ve oğlu Abaka, Budist rahipleri ve özellikle Tibet Lamaları ile temasta olup Budist mabetleri yaptırmakta, bu mabetleri zengin hazinelerle desteklemekte ve bunun gibi birçok yardımda bulunmaktaydı. Bu mabetlerde birçok Budist rahip kalıyor ve bunların hükümdarlar üzerinde çok büyük etkisi oluyordu. Abaka Han zamanında Budizm artık İlhanlı politikalarına yön veren bir güç olmuştur.¹⁷² Ahmed Tegüder'in iktidarı ile güçlerinin azalacağı endişesine kapılan Budist rahipler, Tegüder'e karşı Argun'u destekleyerek saraydaki etkinliklerini devam ettirmeye çalışmışlardır. Tegüder'in yerine Argun geçmesi açıkça Budacılığın bir zaferidir. Budizm'in gücü Geyhatu ve Baydu dönemlerinde de devam etmiştir.¹⁷³

Kubilay Han'ın müessisi olduğu Yuan Hanedanı'nda Budizm oldukça kuvvetlidir. Kubilay, Çin'e ilk geldiği sıralarda Budacılar ile Taocular arasında bir çekişmesi vardır. Mengü Han, Budacı ve Taocu rahipler arasında bir müzakere yürütmek ve iki topluluk arasında giderek artan çatışmaları sona erdirmeye görevini Kubilay'a vermiştir. İki din arasındaki çıkar çatışmasında yargıçlık vazifesi olan Kubilay'ın ilgisi giderek Tibet Budacılığına kaymıştır.¹⁷⁴ Neticede, Kubilay, müzakereyi Taocuların kaybettiğine

¹⁷⁰ Orta Asya'da Budizm'in yayılması için bkz. Hans Wilhelm Haussid. (2001). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli). İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.207-213; Hans J. Klimkeit. (2009). *Türk Orta Asya'sında Budizm*. (Çev. Mehmet T. Berbercan). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, s.93-108.

¹⁷¹ Akkuş, *a.g.t.*, s.56-57.

¹⁷² Haykıran, *a.g.e.*, s.40.

¹⁷³ Haykıran, *a.g.e.*, s.41-41.

¹⁷⁴ Roux, Kubilay'ın Hristiyan bir anneden doğmasına ve Budizme yakınlık duymasına rağmen ikisi de olmayıp Şamanist olduğunu söylemektedir. Roux, *a.g.e.*, s.392.

hükmetmiş ve önderlerini cezalandırmıştır. Önde gelen on yedi Taocunun kafalarının kazınmasını ve Budacılığa dönmeye zorlanmalarını buyurmuştur.¹⁷⁵

Bununla birlikte Kubilay Han'ın dinlere karşı tutumu daha uzlaşmacıdır. Hiçbir dini bir diğerine üstün tutmamıştır. Bu dönemde Çin'de Uzakdoğu dinlerinin yanı sıra İslamiyet ve Hristiyanlık gibi dışarıdan gelme dinler de mevcuttur. Burada Tibet Budizminin durumu biraz farklıdır. Zira yıllardır bu dinin Çin'de devlet kademelerinde dikkat çekici bir etkinlikleri vardır. Bundan dolayı Kubilay Han, Phags-pa Lama ve yandaşlarına yanaşarak meşruiyet sağlamaya çalışmıştır. Phags-pa Lama, Kubilay'ı ulvi bir kişi mertebesine yükselttiğinde Budacılardan pek çoğu Kubilay'ı evrensel bir önder ve Çin imparatoru olarak algılamıştır.¹⁷⁶

Kubilay Han'ın haleflerinin pekçoğu, başta torunu Temür olmak üzere Budizm'in hararetle taraftarı olmuşlardır. Kubilay'ın bir başka torunu olan prens Ananda¹⁷⁷ İslamiyet'e meyletmiştir. Oldukça mutaassıp bir Budist olan Kayşan saltanatında Budist hükümlerini Moğolcaya tercüme ettirmiştir. Yesün Temür döneminde (1323-1328), nazır Çang Kuei, Konfüçyüs taraftarları adına, umuma açık bir şekilde lamaların gördüğü himayeyi protesto etmiştir.¹⁷⁸

Çağatay Hanlığı'nın kuruluş yıllarında hanların geleneksel inançları muhafaza ettikleri göze çarparken, kuruluş aşamasından sonra farklı dinlere doğru temayüller belirlemektedir. Budizm de bu dinlerden birisidir. Tabii burada belirtilmesi gereken nokta, Budizm'in bir din olarak takip edilmediği ve hitap ettiği kitlenin nicelik olarak azlığıdır. Budizm de diğer dinlere gösterilen müsamahadan faydalanarak mevcudiyetini sürdürmüşse de ciddi bir yayılım gösterememiştir.

Duva, 1285-90'da Tibet'teki Bri-gung manastırını destekledi. Yuan kayıtları Elçigidey'in, Budist tapınaklarının patronajını Yuan hanedanıyla paylaştığını

¹⁷⁵ Rossabi, *a.g.e.*, s.35-40. Roux'ya göre Kubilay'ın Taoistlere karşı gösterdiği Budizmi benimsemesinden veya temayülünden değil, Taoistlerin dalavereleri ve bunun onda yarattığı öfkedenidir. Roux, *a.g.e.*, s.388.

¹⁷⁶ Rossabi, *a.g.e.*, s.142-43.

¹⁷⁷ Müslüman bir mürebbi elinde büyüyen Ananda, "*Kur'an'ı ezbere biliyor, Arap yazısını mükemmelen yazıyor*" ve umumi valisi olduğu Tangut ülkesinde heyecanla İslamiyet'i yaymaya çalışıyordu. Ordusunu teşkil eden yüz elli bin kişinin hepsi Müslüman oldu. Temür, onu Budizm'e döndürmeye çalışmıştı; başaramayınca, bir müddet için onu hapsedirmiş, daha sonra tahliye ederek geri göndermiştir. Temür Olcaytu'nun ölmesiyle Ananda ile Kayşan, taht için mücadele ettiler. Ananda, yapılan savaşta yenilgiye uğradı ve öldürüldü. M. Baron C. D'ohsson. (2006). *Moğol Tarihi*. (Yay. Haz. Ekrem Kalan, Qiyas Şükürov). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık,s.261; Grousset, *a.g.e.*, s.336; Roux, *a.g.e.*, s.445.

¹⁷⁸ Grousset, *a.g.e.*, s.335-336.

göstermektedir.¹⁷⁹ Tarmaşirin'i tahttan indiren muhalefetin üyelerinden Cenkşi, Budist rahiplerin öğütlerini dinliyor, Budist tapınakları inşa ediyordu. Ayrıca Hristiyanları da kayırmaktaydı. Cenkşi, eski inancına dönüş için gayret safrediyordu.¹⁸⁰ Cenkşi'nin bu icraatları, Müslüman tebaasının kendisine yüz çevirmesine neden olmuştur. Yisun Timur da Budist manastırlarını korumuştur.¹⁸¹ Hanlığın yıkılış sürecinde tahta çıkan Tuğluk Timur'un Müslüman olduktan sonra dahi Tibet'ten Budist öğreticiler talep ettiği bilinmektedir.¹⁸²

2.3. Hristiyanlık

Filistin bölgesinde doğan Hristiyanlık, vahiy ve kutsal kitaba dayanan, özde tek tanrılı olmakla beraber, sonradan teslise yer verdiği kabul edilen ilahi kaynaklı bir dindir.¹⁸³ Bu din, ortaya çıkışından bir süre sonra hem Roma'nın hem de Yahudi din adamlarının olumsuz tavırlarıyla karşılaşmıştır. Kurucusu Hz. İsa'dan sonra din içerisinde bölünmeler yaşanmış ve birtakım teolojik tartışmaların ve mezheplerin doğuşu gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Hristiyanlık, bütün tartışmalara ve bölünmelere rağmen, Avrupa kıtası başta olmak üzere hemen hemen bütün coğrafyalarda yayılarak büyük bir kitleye hitap etmiştir.

Hristiyanlığın yayılım gösterdiği sahalardan birisi de Orta Asya'dır. Moğollardan önce Orta Asya'da Hristiyanlığın ciddi biçimde kabul edildiğini söylemek güçtür. Moğolların tarih sahnesine çıkışı ile Hristiyanlığın kendisini göstermesi paralellik arz eder. Moğolların ortaya çıkış sürecinde Orta Asya'da mevcut bulunan Hristiyanlığın Nesturi mezhebi, Moğollar tarafından benimsenmiştir.

Orta Asya'da Nesturilik ancak altıncı yüzyılın ortalarında propagandaya başlamıştır. Hristiyanlık, Nesturilerin misyonuyla kuzeyde Selenga'nın aşağı çığırına kadar yayıldığı gibi doğuda da Kitanlar vasıtasıyla Kore'nin kuzeyine kadar yayılmıştır.¹⁸⁴ Orta Asya'ya ticaret yollarıyla giren Nesturilik, Uygurlar, Naymanlar ve Kerayitler arasında yayılmıştır.¹⁸⁵ Naymanlar ve Kerayitler Moğol boylarındandır.¹⁸⁶ Buna rağmen

¹⁷⁹ Atwood, a.g.m., s.87.

¹⁸⁰ Biran, "Tarmashirin Khan", s.750; Kafalı, a.g.e., s.138.

¹⁸¹ Timothy May. (2012). *The Mongol Conquests in World History*. London: Reaktion Books, s.185.

¹⁸² Michal Biran. (2009). *The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's Invasion to the Rise of Temür: the Ögödeid and Chaghadaid Realms. The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. (Ed. Nicola Di Cosmo, Allen Frank, Peter B. Golden). Cambridge: Cambridge University Press, s.64.

¹⁸³ Abdurrahman Küçük vd., (2009). *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, s.347.

¹⁸⁴ Haussig, a.g.e., s.239, 245.

¹⁸⁵ Ünver Günay, Harun Güngör. (2015). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, s.18-188. Orta Asya'da Nesturilik için bkz. A.g.e., s.186-193.

Hristiyanlığın tüm Moğol boylarına tesir ettiğini söyleyemeyiz. Hristiyanlık, Altın Orda ve İlhanlı sahalarında daha etkiliyken Çağatay coğrafyasındaki etkisi daha düşük seviyededir. Çağatay hanlarının dini inançları incelendiği takdirde, Hristiyan hanların sayısının oldukça az olduğu görülecektir.

Büyük Moğol hanları arasında Hristiyanlığı tercih eden sadece Güyük'tür. Güyük'ün han seçildiği 1246 kurultayına katılan Plano Carpinili Johannes'in kaydına göre Güyük Han'ın Hristiyanlığının kanıtı olarak etrafında Hristiyan papazların bulunması ve büyük çadırın önünde küçük bir kilisenin bulunmasıdır.¹⁸⁷ Korykoslu Hayton, Mengü Han ve etrafındaki asillerin, Ermeni kralının hazinedarı olan bir piskopos tarafından vaftiz edildiğini söylese de bu kayıt da Mengü Han'ı Hristiyan olduğuna dair söylentilerden biridir.¹⁸⁸

Moğol Çin'inde Hristiyanlığın sarayda etkin bir din olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde Moğol sarayında Nesturilik oldukça yaygındır.¹⁸⁹ Moğollar döneminde Çin'e Avrupa'dan tüccarlar oldukça sık gelmeye başlamıştır. Marco Polo ve ailesi bunlardan birisidir. Ticaret ehli insanların yanında Papalığın gönderdiği Katolik misyonerler de Moğol topraklarında hareket etmişlerdir.¹⁹⁰ Fakat Moğollar, Hristiyanlarla etkileşimleri oranında onların dinlerini kabul etmemişler, Budizm ve diğer Çin'in geleneksel dinlerine meyilleri daha fazla olmuştur.

Kubilay Han'ın sarayında bulunan ve Moğol Çin'ine dair önemli bilgileri bize aktaran Marco Polo, Han'ın Hristiyanlığa yaklaşımından da bahsetmiştir. Ona göre, Han, Hristiyanların Noel ve Paskalya gibi önemli günlerini kutlar ve İncil'i tutsülettikten sonra saygıyla öpmüş ve maiyetinden de aynısını yapmalarını istemiştir. Bundan dolayı Marco Polo, Kubilay Han'ın Hristiyanlığı en iyi ve en hakiki inanç olarak gördüğü sonucuna ulaşmıştır.¹⁹¹ Fakat bu, Marco Polo'nun Kubilay Han'ın dini toleransını yanlış değerlendirmesinden ibarettir.

İlhanlıların kurulduğu bölge itibariyle Hristiyanlarla pek çok teması olmuştur. Sadece dini teşkilatlarla değil, Haçlı devletleri, Bizans ve Papalık ile siyasi ilişkiler de tesis

¹⁸⁶ Nesturiliğin Moğollar arasında yayılmasını inceleyen bir çalışma yapılmıştır. Bkz. Nebil Karaduman. (2014). *Moğol İstilasası Sırasında Şark Hristiyanları*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Kayseri,.

¹⁸⁷ Plano Carpini. (2018). *Moğolistan Seyahatnamesi*. (Çev. Ergin Ayan). İstanbul: Kronik Kitap, s.156-57.

¹⁸⁸ Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s.104.

¹⁸⁹ Bkz. Grousset, *a.g.e.*, s.337-342.

¹⁹⁰ Moğol Çin'indeki Katolik misyonerlerin faaliyetleri için bkz. Grousset, *a.g.e.*, s.351-357.; Roux, *a.g.e.*, s..463-64.

¹⁹¹ Marco Polo, *a.g.e.*, s.143.

edilmeye çalışılmıştır. Bu durum, İlhanlılarda İslamiyet'in yerleşmiş olduğu dönemler için de geçerlidir. Diğer bir deyişle İlhanlılar İslam'ı kabul etmelerine rağmen, özellikle Memluk Devleti'ne karşı, Hristiyan devletlerle ittifak kurmaya çalışmıştır.

Moğol hanları arasında Hristiyanlığı kabul eden bir diğer isim ise Altın Orda Hanlığı'nda Batu Han'ın yerine geçen Sartak Han'dır.¹⁹² Bununla birlikte Nesturilerin, Dominiken ve Fransisken rahiplerin Altın Orda sahasında faal oldukları bilinmektedir. Altın Orda hanlarının dini müsamahaları sayesinde faaliyette bulunan Hristiyan grupların etkilerinin halka yansması olmakla birlikte devlet nezdinde pek etkisi olmamıştır.

Çağatay Hanlığı'nda Hristiyanlığın tesirini pek göremiyoruz. Hanlık topraklarında meskun Hristiyanlar olmakla birlikte çok fazla yayılım gösteremeyen bu din, hanların rağbet gösterdiği bir din olmaktan da uzaktır. Fakat, Hristiyanların, Müslümanlara karşı, ülkede bir denge unsuru olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Cenkşi ve Buzan gibi bazı hanlar Hristiyan ve Yahudi tebaasını kayırarak Müslüman tebaasının kendilerinden yüz çevirmesine neden olmuştur.¹⁹³ Hristiyan ve Yahudilerin kayırılmasından şikayetçi olan Müslümanlar, Moğollara karşı gelemediklerinden, Almalık'ta yaşayan Batılı Hristiyanları öldürmeye girişmişlerdir (1339). Beş din adamıyla birkaç Latin kısa süreli, fakat şiddetli fanatizm gösterileri sonucu ölmüştür. Devlet durumu derhal denetim altına almış ve dini özgürlükleri yeniden sağlamıştır.¹⁹⁴

2.4. İslamiyet

Altın Orda Hanlığı'nın hakim olduğu topraklarda İslami bir zemin mevcuttur. Bölgenin daha önceki hakimleri, Moğolların da düşmanları olan Bulgarlar, İslamiyet'i kabul ederek Deşt-i Kıpçak ve havalisinde İslam kültürünün ikame edilmesini sağlamışlardır.¹⁹⁵ Buna binaen Altın Orda Hanlığı'nın kurulduğunda bölgedeki İslami geleneğin tesirini hissettiğini de söyleyebiliriz. Ayrıca Hanlığın ticaret yollarına hakim ve burada gerçekleşen

¹⁹² Sartak Han'ın Hristiyanlığına ilişkin bkz. Altay Tayfun Özcan. (2014). Sartak Han. *Tarih ve Tarihçinin İzinde: Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*. (Ed. Altan Çetin). Ankara: TKAE, s.186-87.

¹⁹³ İbn Battuta, *a.g.e.*, s.538; Ömürkul Karaev. (1995). *Çağatayskiy Ulus*. Bişkek, s.42.

¹⁹⁴ Roux, *a.g.e.*, s.443.

¹⁹⁵ İtil Bulgarları, VIII-X. asırlar arasında İslamlaşmışlardır. Bunda, VII. asrın sonlarında doğu ülkeleriyle ve düzenli ticari-ekonomik temasların kurulması ve İtil-Baltık ticari yolunun canlanmasıyla sürekli bir mahiyet kazanan münasebetler etkili olmuştur. İtil Bulgarlarında İslamiyet için bkz. Dinçer Koç. (2010). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 86-110.

yoğun ticaret trafiğinin tesiriyle kültürel alışverişlerin olduğunu ve İslamiyet'in de bu suretle bu coğrafyada benimsendiği görülmektedir.¹⁹⁶

Altın Orda Hanlığı'nın ilk Müslüman hanının Berke Han olduğu noktasında bir ittifak vardır. Ötemiş Hacı'nın *Çengiz-name*'sinde Berke Han'ın doğduğundan itibaren Müslüman olduğu¹⁹⁷ yazılı olmasına karşılık onun sonradan Müslüman olduğu ortadadır. Bununla birlikte han olmadan önce bulunduğu Harezmi bölgesinde İslam ulemasından Şeyh Seyfeddin Baherzi¹⁹⁸ ile irtibat kurarak Müslüman olmuştur.¹⁹⁹ Berke Han'ın Müslüman olması, ülkenin iç ve dış politikalarını etkilemiştir. Berke Han zamanında şehirler inşa edilmiş, cami inşaatı başta olmak üzere ülkede imar işleri hız kazanmıştır. Berke'nin Müslüman oluşu Mısır Memlûkleriyle münasebetleri de olumlu etkiledi. Her ne kadar İlhanlı Devleti'nin varlığı, Altın Orda-Mısır ittifakını zorunlu kılsa da Berke'nin İslamiyet'i kabulü, taraflar arasında ticari ve kültürel münasebetlerin gelişimini de hızlandırmıştır.²⁰⁰

Berke Han'dan sonar iktidara gelen gayri Müslim hükümdarlar zamanında bile İslamlaşma süreci devam etmiştir.²⁰¹ İslamlaşmanın kesin bir devlet politikası olması ise Özbek Han zamanında gerçekleşmiştir. Konfederatif yapıdan kaynaklanan feodal iç çekişmelerin neden olduğu bulkak (kargaşa) ortamına son vermek için merkezi bir düzen kuran ve 1312-1342 yılları arasındaki hükümdarlığında Gök Orda'ya son vererek devleti tek bir çatı altında birleştiren Özbek Han'ın Türkistan ve Harezmi'nin Müslüman ruhanilerinin desteğine kuşkusuz çok daha fazla ihtiyacı olmuştur.²⁰² Roman Hautala'da, Özbek'in tahta çıkışında Kutluk Timur adlı emirin öncülüğündeki aristokratik bir hizbin etkin olduğunu, Özbek'in de bu hizbin çıkarlarını temsil ettiğini ve bu hizbin mensubu noyanların Özbek'in

¹⁹⁶ Akdes Nimet Kurat, Altın Orda'da İslamiyet'in yerleşmesini İdil Bulgar mirasına ve ticaret yollarının mevcudiyetine bağlamaktadır. Akdes Nimet Kurat. (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. (2. Baskı). Ankara: Murat Kitabevi, s.128.

¹⁹⁷ Ötemiş Hacı. (2014). *Çengiz-name*. (Haz. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı). Ankara: TTK, s.41.

¹⁹⁸ Kübreviyye tarikatının Baharziyye kolunun kurucusu olup 1190'da Baharzi'de doğdu. Buhara, Bağdat, Nişabur gibi şehirlerde eğitim aldıktan sonra hacca gitti. Herat'ta Taceddin Mahmud el-Üşnihi'den hırka giydikten sonra Hire'de Şeyh Necmeddin-i Kübra'ya intisap ettiği Şeyh'in halefi olarak Buhara'ya yerleşti. Kısa bir zamanda pekçok mürit edindi. Ayrıca devlet ricalinin de saygısını kazandı. Moğollar tarafından "Ulu Şeyh" olarak anıldı ve onlar arasında İslam'ın yayılmasında etkili oldu. 21 Ekim 1261 Fethabad'daki hankahında vefat etmiştir. Süleyman Uludağ. (1991). Seyfeddin Baharzi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C.4, İstanbul, 474-475.

¹⁹⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığı*. s.54-55. Ötemiş Hacı, Berke'nin, babası Cuci öldükten sonra Sığınak'a gittiği ve burada Şeyh Necmeddin Kübra'nın öğrencilerinden Şeyh'ul-Alem Şeyh Seyfeddin Baherzi'nin hizmetine girdiğini ifade etmektedir. Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s.41.

²⁰⁰ İlyas Kemaloğlu. (2016). Altın Orda Devleti. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu). İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.107.

²⁰¹ İlnur Mirgaleev. (2016). Islamization of the Golden Horde: New Data. *Golden Horde Review*, 1, s.90.

²⁰² Abdullah Gündoğdu. (2007). Altın Orda Sahasına İslamlaşma ve Sonuçları. *Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilization in Volga-Ural Region (24-26 June 2005)*. İstanbul, s.244.

tahta çıkışından önce İslamlaştığını ifade etmektedir.²⁰³ Kafalı'ya göre, Özbek'in iktidara gelmesinde etkili olan Harezmi hakimi Kutluk Timur'un, İslam memleketleri ile iyi geçinmek ve İslami politika takip etmek hususunda ona telkinde bulunduğu bilinmektedir.²⁰⁴ Kurat da Özbek Han'ın Kutluk Timur'un tavsiyesi ile İslamiyet'in yerleşmesine önem verdiğini ve bu suretle ülkenin bir İslam ülkesi olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁵

Altın Orda sahasında sufi tarikatlar İslamlaşmanın başat unsurunu oluşturmaktadır.²⁰⁶ Schamiloglu da bu noktada, Altın Orda'nın dinsel sınır bölgelerindeki toplumun geniş kesimlerindeki İslamlaşmada sufi tarikatların göz ardı edilmemesi gerektiğini ve bu sufi tarikatların propagandasıyla yürütülen bir İslam misyonerliğinden bahsetmenin mümkün olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁷ Sufi tarikatlar arasında Yesevilik ve Kübrevilik ön plana çıkmaktadır. Siyasi irade ile yakın ilişkiler kurmak sakınca görmeyen Kübrevilik, birincisine göre Altın Orda'nın yönetim kademesinde daha fazla etkiye sahip olmuştur.²⁰⁸ Cengiz istilasından sonra İlhanlı ve Altın Orda sahalarında yayılma imkanı bulan Türk sufizmi, Özbek Han'ın siyasi birliğini sağlamasında İslamlaşmanın itici güç olarak görünmektedir.²⁰⁹

Özbek Han, kendisini İslam dinine davet için Harezmi ve Buhara taraflarından gelen dört veliyi, Mecdüddin Şirvani, Baba Tükles (Şeyh Necibüddin), Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan, yanında bulunan şamanlar ile karşılıklı münazaraya sokmuş ve neticede bu dört alim galip geldiğinden Han da İslamiyet'i kabul ettiğini bildirmiştir.²¹⁰ Özbek Han'ın İslamiyet'i devletin resmi dini ilan etmesi, Cengiz Han'dan beri "her dine eşit mesafede durma politikası" da en azından şimdilik Altın Orda topraklarında geçerliliğini kaybettiğini ileri süren Ekrem Kalan'a göre Özbek Han'ın "Muhammed ve Gıyaseddin" isimlerini alması da

²⁰³ Roman Hautala. (2014). The Fransiscan Letter from the Golden Horde: Evidence of Latin Sources Against the Thesis of the Total Nomadic Islamization in the Early Reign of Uzbek Khan (1312/13-1342). *Golden Horde Civilization*, 7, s.312.; İsenbike Togan'a göre, Cuci ulusunun beyleri, hanlarından önce İslamiyet'i kabul etmemişlerdir. İsenbike Togan. (1999).. Altınordu Çözülürken; Kırım'a Giden Yol. *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara: TTK, s.42.

²⁰⁴ Kafalı, a.g.e., s.81.

²⁰⁵ Kurat, a.g.e., s.130.

²⁰⁶ Mirgaleev, Altın Orda İslamlaşmasını sufi merkezli ve *Kalendername* örneğinde incelemiştir. Mirgaleev, a.g.m., s.89-101.

²⁰⁷ Uly Schamiloglu. (2002). Altın Ordu. (Çev. Bülent Keneş). *Türkler*, C.8, Ankara: YTY, s.422.

²⁰⁸ Mustafa Uyar, Kübreviliğin Moğol hanlarını dini bakımdan en fazla etkileyen ekol olarak tanımlamaktadır. Uyar, a.g.m., s.212.

²⁰⁹ Gündoğdu, a.g.m., s.237.

²¹⁰ Kafalı, a.g.e., s.82. Kafalı'nın naklettiği Uluğ Bey'in bir kaydına göre Özbek Han'a İslamiyet'i telkin eden Seyyid Ata adlı muhterem bir zattır. Kafalı, a.g.e., s.81.

İslam'ı Altın Orda coğrafyasında yayılmasına içtenlikle gösterilen bir çaba olarak algılanmalıdır.²¹¹

Her ne kadar Özbek Han devrinde Altın Orda'nın İslamlaşması tamamlanmış gibi gözüksün de bundan yönetici sınıfı ve şehirleri anlamak daha doğru gözükmektedir. Çünkü göçebelerin İslamlaşması henüz yeniydi; eski gelenekler, uzun bir süre çeşitli biçimlerde yaşamaya devam etmiştir.²¹²

Hülagü önderliğinde Yakınoğu'ya gelerek kurulan İlhanlı Devleti'nde de kuruluşundan bir müddet sonra İslam dini idari mekanizmada kabul görmüştür. İlhanlıların ilk Müslüman hanı Ahmed Tegüder'in İslam dinini kabul etmesiyle başlayan İslamlaşma süreci Gazan Han döneminde çok iyi bir ivme kazanmıştır.

İlhanlıların İslamlaşmasında iki yol gözükmektedir. Bunlar mistikler ile sufilerdir. İlk başta birinciler takip edilmişse de İlhanlı tarihinin ilerleyen yıllarında Moğol eliti tarafından kabul gören ve o çevreye yaklaşabilenler, yerli devlet adamlarının hoş gördüğü ve kurumsal (yahut kitabi) İslam'ı benimsemiş muhite yakın, ılımlı sufilerdi.²¹³ İlhanlı İslamlaşması, toplumsal tabakanın en altından başlayarak yukarı doğru, kültürleşme, dış evlilik ve vaizlerin faaliyetleri neticesinde ilerlemiştir.²¹⁴

Diğer Moğol uluslarında olduğu gibi İlhanlıların Müslüman olmasında sufilerin rolünün ne kadar büyük olduğu tam olarak belirlenemese de bu sürecin önemli unsurlarından biri olduğu muhakkaktır. Pfeiffer de sufilerin Moğol elitinin İslamlaşmasında etkisinin ne derece olduğu bilinmez der ve ekler “*Ahmed Teküder'in sufilere yönelik etkin himayesi zaten İslam'a geçmiş olan bu Moğol elitini etkileme noktasında kendisine imkan tanımış olmalıdır.*”²¹⁵

Osman G. Özgüdenli, Moğolların İran'daki İslamlaşmalarının üç aşamada gerçekleştiğini ileri sürer: Birinci aşama, Hülagü'nün İran'a gelişinden Abaka'nın vefatına

²¹¹ Ekrem Kalan. (2013). Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357). *Karadeniz Araştırmaları*, 33, s.29.

²¹² Ahmet Türk. (2015). Kırım Hanlığı'nda İslamiyet. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. (Ed. Yücel Öztürk). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, s. 131. Yakubovskiy de İslamlılığın, büyük başarısına rağmen şehir ve bozkır feodalleri arasında kaldığını, bozkır göçebeleri arasında şamanizm etkisinin devam ettiğini ifade etmektedir. A. Yu. Yakubovskiy. (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (Çev. Hasan Eren, 2. Baskı). Ankara: TTK, s.101.

²¹³ Uyar, a.g.m., s.216.

²¹⁴ Biran, a.g.e., s.94.

²¹⁵ Judith Pfeiffer. (2018). Karşılıklı Dönüşüm”: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidasi Üzerine Düşünceler. (Çev. Kazım Uzun). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33 (2), s.655.

kadar geçen dönemde, Orta Asya ile bağlantıları zayıflayan Moğolların bazılarının İslamiyet'i kabulü; ikinci aşama, Abaka'nın vefatından sonra Orta Asya geleneklerine bağlı ikinci neslin İslamlaşması; üçüncü aşama ise babaları ya da dedeleri İran'a gelmiş olan ve İran kültür çevresinde yetişen Moğollar. Nihai başarıya ulaşan da bu sonunculardır.²¹⁶

Dini grupların yanında İlhanlılarda İslamiyetin yaygınlaşmasını sağlayan unsurlardan birisi de Müslüman devlet adamlarıdır. Başta Cüveyni ailesi ve Hacı Nasıreddin Tusi olmak üzere İranlı bürokrat sınıfının hepsi Müslümandır. Bunların iyi idareciler olmaları ve başarıları bir taraftan devleti ayakta tutup istila sürecinin daha hafif geçmesini sağlarken, diğer taraftan İslamiyet'i İlhanlı hanedanına işlemektedir.²¹⁷

İlhanlıların ilk Müslüman hükümdarı Tegüder'dir. Tegüder'in Müslümanlığı kabul etme sürecini yönlendiren şahıs olarak kaynakların ittifak ettiği kişi, Kemaleddin Abdurrahman el-Kevasi'dir. Bir memlûkun oğlu olan Abdurrahman, İlhanlı hizmetine ferraş olarak girmiştir. Abdurrahman'ın Abaka'nın sarayındaki hızlı yükselişi, ustalıkla yaptığı hile ve kandırmacalara bağlanmış olup Tegüder de bu hileler sayesinde onun etkisine girerek Müslüman olmuştur. Tegüder'in daha çocukluğunda bu şeyhin etkisinde kalarak Müslüman olduğu ve ona "baba" diye seslenmektedir.²¹⁸ Bausani'ye göre Tegüder Müslüman olup Ahmed adını almasına rağmen bu kişisel bir girişim olarak kalmıştır.²¹⁹

Gazan Han zamanındaki en önemli dini gelişme kuşkusuz İran'daki Moğolların nihai bir din olarak İslam'ı kabulü hadisesidir. Bu ihtida hareketi, sadece basit bir din değişikliği ile sınırlı kalmamış, devletin bütün kurumlarıyla İslamlaştırılması ve İlhanlıların siyasi, sosyal ve idari açıdan "Yakındoğu devlet modeline"²²⁰ dönüşümünü hızlandıran son derece geniş kapsamlı bir hadise olmuştur.²²¹

Gazan Han'ın Müslüman olması, Moğolların İslamlaşma sürecinin en önemli basamaklarından birisini teşkil etmektedir. Özgüdenli'ye göre Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul etmesinde Emir Nevruz'un büyük rolü vardır. O, bir İslam düşmanı olarak Baydu'ya

²¹⁶ Osman Özgüdenli. (2009). *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, s.101-102.

²¹⁷ Haykıran, a.g.e., s.69.

²¹⁸ Uyar, a.g.m., s.217, 219; Hanifi Şahin. (2016). İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 45, s.117.

²¹⁹ A. Bausani. (2002). İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din. (Çev. Mustafa Uyar). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32, s.226.

²²⁰ İlhanlı Devleti'nde hakimiyet telakkisi ve Yakındoğu'daki dönüşümünün incelemesine dair bkz. Osman G. Özgüdenli. (2018). İlhanlılar'da Hükümlerlik Telakkisi ve Hükümdar Algısı. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), s.73-91.

²²¹ Özgüdenli, a.g.e., s.353.

karşı, İslamiyet'i kabulünün Gazan Han'a Müslüman halk arasında itibar kazandırdığını da ifade etmektedir. Gazan Han'ın Müslümanlığı kabulü ile birlikte ona bağlı emirlerin de İslam'a meyiletmesi de tabii bir sosyal değişme icabı sayılmalıdır. Ayrıca Gazan Han'ın İslamlaşma hareketinin en büyük başarısı, Ahmed Tegüder zamanındaki gibi bir askeri-siyasi tepki ile karşılaşmamış olmasıdır.²²²

Gazan'ın Müslüman olmasında Emir Nevruz'un etkisinin yanı sıra Şeyh Sadreddin İbrahim'in de rolü vardır. Şeyh'ten İslamiyet hakkında bilgiler alıp kelime-i şهادet getirerek Müslüman olmuş, ardından da halka, imam ve şeyhlere ihsan ve bağışlarda bulunmuştur.²²³

Gazan Han'dan sonra yerine kardeşi Olcaytu geçmiştir. İlk başta Budizm'den Hristiyanlığa geçmiş, ardından da İslam'ın Sünni kolunu benimsemiş ve son olarak Şii'likte karar kılmıştır.²²⁴ Onu Şii'liğe iten faktörlerin başında etrafında etkin Şii bürokratların ona tesir etmesi gelmektedir. Ama onu Şii'liğe iten daha temel bir etken ise, Yakındoğu siyasi dengeleri içinde İlhanlıların en ciddi rakibi olan Memluklerin koyu bir Sünni siyaset izlemeleridir. Memluklerin bu siyaseti karşısında onun Şii'lerin liderliğini üstlenip bir denge oluşturmak istediği de düşünülebilir.²²⁵ İslam inancının iyice pekiştiği Ebu Said Bahadır Han devrinde Sünni İslam açık bir biçimde kendini belli etmiştir.²²⁶

²²² Özgüdenli, *a.g.e.*, s.99-101.

²²³ Bausani, *a.g.m.*, s.227; Özgüdenli, *a.g.e.*, s.93-94.

²²⁴ Olcaytu'nun Şii'liğine ilişkin bkz. Hanifi Şahin. (2010). *İlhanlılar Döneminde Şii'lik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.164-189.

²²⁵ Haykıran, *a.g.e.*, s.86-87.

²²⁶ Haykıran, *a.g.e.*, s.87.

III. BÖLÜM

ÇAĞATAY HANLIĞI'NDA İSLAMİYET VE TARMAŞİRİN HAN

3.1. Çağatay Hanlığı'nda İslamlaşmaya Etki Eden Faktörler

Toplumların aldığı kararların sonuçlanması basit bir neden-sonuç ilişkisinden ziyade birden fazla etmenin müdahil olduğu karmaşık ve uzun bir sürecin eseridir. Bu minvalde Çağatay Hanlığı'nda İslamlaşma sürecini tetikleyen ve etkileyen birden fazla unsur bulunmaktadır. Sufi tarikatlar, Müslüman bürokratlar, siyasi ve ticari ilişkiler ile Maverünnehir bölgesinde köklü bir İslami altyapının bulunması Çağatay Hanlığı'nda İslamlaşmayı etkileyen unsurlardır.

3.1.1. Müslüman Bürokratların Etkisi

Bilindiği üzere Çağatay Hanlığı'nın ilk Müslüman hükümdarı Mübarek Şah'tır. Ayrıca Barak Han da hükümdarlığının son zamanlarında İslam dinine girmiştir. Bununla beraber han ailesinden Yasavur gibi bazı prenslerin de İslamiyet'i kabul ettiği bilinmektedir. Tarmaşirin Han'ın tahta çıkışına kadar başka Müslüman han yoktur²²⁷, fakat devlet kademelerinde Müslüman memurlar bulunmaktadır. Mahmud Yalavaç ve evlatları ile vezir Habeş Amid, Çağatay Hanlığı'nın idari mekanizmasında önemli yeri olan Müslüman bürokratlardandır.

Mahmud Yalavaç, Cengiz Han'ın Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf ile birlikte Harzemşah Muhammed'e gönderdiği elçilik heyetindeydi. Bu hadiseden sonra Mahmud Yalavaç, Moğol Devleti'nde umumi vali statüsüne kadar yükselmiştir.²²⁸ Genellikle mali işlerle meşgul olan Mahmud Yalavaç, Çağatay Hanlığı'nın bütün şehirlerini umumi vali olarak kağan namına idare etmiştir. 1239 yılında Buhara yakınlarındaki Tarab kasabasında

²²⁷ Peter Jackson, annesi Müslüman olan Taligu'nun kısa hakimiyet süresinde "inancı için takdire şayan çabalarla meşgul olduğu" şeklinde bir kanının olduğunu belirtmiştir. Jackson. (2017). *The Mongols and Islamic World from Conquest to Conversion*. New Haven-London: Yale University Press, s.355. Diğer yandan Kafalı, Taligu'nun Müslüman olmamasına rağmen Müslüman gibi davrandığı kanaatindedir. Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, s.125.

²²⁸ Ganizhamal Kushenova. (2013). *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverünnehir (1229-1241)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s.62-63.

çıkan isyan²²⁹ ile Mahmud Yalavaç, Çağatay Han tarafından görevinden tard edilerek Ögedey Han tarafından Çin'e vali tayin edilmiştir. Bu vazifesi sırasında ölmüştür.²³⁰

Mahmud Yalavaç'ın ölümünden sonra yerine oğlu Mesud geçmiştir. O da babası gibi ülkenin mali işleri ve şehirlerin idaresi ile vazifelendirilmiş olup Büyük Han'ın kontrolü altındaydı. Babasının Pekin'e vali olmasıyla onun görev ve sorumlulukları Büyük Han tarafından Mesud'a verilerek Çağatay topraklarının umumi valisi olmuştur. Mesud, 1239'da başladığı vazifesini öldüğü 1289 yılına kadar sürdürmüştür. Kendisine sırasıyla oğulları Ebubekir Yalavaç (1289-1298) ve Satılmış Yalavaç (1298-1303), Kaydu Han'ın yarlığı ile dedesinin ve babasının vazifelerine devam ederken, Sevinç Yalavaç, Kaydu'nun oğlu Çapar Han'ın yarlığı ile aynı vazifeye tayin edilmiştir.²³¹

Çağatay Hanlığı'ndaki önemli Müslüman bürokratların başında Vezir Habeş Amid gelmektedir. Aslen Otrarlı bir Tacik olan Kutbeddin Habeş Amid, Moğolların Maveraünnehir'i istilası sırasında Moğolların safında vazife yapmış ve Çağatay'ın vezirliğine kadar yükselmiştir. O, Çağatay Han'ın yanı sıra Kara Hülagü ve Organa Hatun'a da vezirlik yapmıştır.²³² Fakat bu vezir, Müslüman olmasına rağmen dini icapları yerine getirmekte pek dikkatli olmadığı gibi sufilerle de arasının açık olduğu bilinmektedir.²³³

Vezir Habeş Amid, görev yaptığı süre boyunca sadece devlet işleri ile meşgul olmamış, idari işlerde görev alabilecek kişilerin de yetişmesini ve hanlıkta görev alabilmesini sağlamıştır. Habeş Amid'in göreve getirdiği kişilerden birisi Bahaeddin Merginani'dir. Merginani'nin babası Ferganalı bir alim, annesi ise Karahanlı sülalesinden Togan Han'ın neslindedir. Yetim kaldıktan sonra Habeş Amid tarafından himaye edilmiş ve onun evlatları ile birlikte Yisun-Müngge'nin yanına gönderilmiştir. Yisun-Müngge'nin han olması ile Habeş Amid'in yerine vezir olarak atanmıştır. 1251 kurultayından sonra hanlığı idare eden Organa Hatun, Yisun-Müngge'yi ve eşi Tayşi Hatun'u öldürmüş,

²²⁹ Tarabi isyanının ayrıntıları için bkz. Barthold, *Türkistan*, s.581-585.; Kushenova, *a.g.e.*, s.42-44; Aykut Özbayraktar. (2017). Mahmut Tarabi İsyanı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 84, s.211-227.

²³⁰ Kafalı, *a.g.e.*, s.35-36, 69.

²³¹ Kafalı, *a.g.e.*, s.70.

²³² Barthold, *Türkistan*, s.579.; Kafalı, *a.g.e.*, s.55.

²³³ Barthold, *a.g.e.*, s.580.

Merginani'yi ise Habeş Amid'e teslim etmiştir. Habeş Amid, kemiklerini kırdırmak suretiyle Merginani'yi öldürmüştür.²³⁴

J. E. Woods, Tarmaşirin'in komutanlarının yüzde elli ila yetmişinin Müslüman ismi taşıdığı sonucuna ulaşmıştır.²³⁵ Bunu el-Ömeri'nin bir kaydı ile de destekleyebiliriz. O, Tarmaşirin'in emirlerini ve askerlerini İslam'a davet ettiğinde bazılarının zaten Müslüman olduğunu, olmayanların da onun davetiyle İslam'ı kabul ettiğini ifade etmektedir.

3.1.2. Tasavvufun Etkisi

Çağatay topraklarında İslamlaşmayı sağlayan unsurlardan bir diğeri tasavvuf ve sufi tarikatların faaliyetleridir. Orta Asya'da başlıca üç Sufi tarikat vardı: Nakşibendilik²³⁶, Kübrevilik ve Yesevilik. Nakşibendilik ve Kübrevilik, yerleşik ve İranlı nüfus arasında yayılırken Yesevilik, öncelikle Orta Asya'nın göçebe ve Türk nüfusu arasında yayılmıştır.²³⁷ Kübreviye ve Yeseviye, bölgede kendisini hissettiren ve halk nazarında daha çok kabul gören tarikatlardır.

Çağatay sahasında Kübreviye tarikatının büyük bir nüfuz elde ettiğini görmekteyiz. Necmeddin-i Kübra tarafından temelleri atılan tarikat, onun ölümünün ardından müritleri vasıtasıyla yayılarak Orta Asya'da kitlelere hitap etmiştir. Onun müritlerinden olan Seyfeddin Baharzi ve nesli, Moğol hanları ile münasebetlerinden ötürü konumuz açısından önemlidir. Buhara'nın Fethabad bölgesinde hankahını kuran Baharzi, başta devrin idarecileri olmak üzere birçok kişi üzerinde tesirli olmuştur. Onun özellikle Moğol yöneticileriyle kurduğu ilişki daha sonra bölgede yayılan Nakşibendiyye tarikatının siyasi rolü için örnek teşkil etmiştir.²³⁸ Mezkur şeyhin Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın İslam dinine girmesinde etkili olduğu bilinmektedir.

²³⁴ Betül Sümeyra Tahtalı, Kemal Özcan. (2018). Çağatay Hanlığı'nda Müslüman ve Türk Devlet Adamları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7 (5), s.182.

²³⁵ Biran, "The Chaghadaids and Islam", s.751.

²³⁶ Hacegan tarikatının devamıdır. Nakşibendi müelliflerine göre, Hz. Ebu Bekir ile başlattıkları Nakşibendi silsilesinin Bayezid-i Bestami'nin zamanına kadar Bekriyye, Hacı Yusuf el-Hemedani'nin zamanına kadar, Bayezid-i Bestami'nin lakabına nisbetle Tayfuriyye, Hemedani'den Hacı Bahaeddin Nakşibend'in zamanına kadar Hacıgan ve ondan itibaren de Nakşibendiyye adını aldığı kaydediler. Hamid Algar. (1996). Hacıgan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul, s.431.

²³⁷ Timothy May. (2008). The Relationship Between Sufis and Inner Asian Ruling Elites. *Southeast Review of Asian Studies*, 30, s.96-97.

²³⁸ Süleyman Gökbulut. (2007). Kübreviliğin Orta Asya ve Anadolu'daki Macerası Üzerine Bir İnceleme. *Uuslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkısı Sempozyumu Bildirileri (31 Mayıs-1 Haziran 2007)*. (Ed. İsmail Hakkı Göksoy, Nejat Durak). Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, s.328.

Baharzi Buhara’da, manevi ve bel torunları arasında en az beş asır boyunca nesilden nesilen aktarılan muazzam vakıf mülkleri temellük etmiştir. Kurulan vakıf Şeyh’in ailesinin idaresinde kalmış ve Seyfeddin’in türbesinin, Buhara’daki Kübrevi faaliyetlerinin kurumsal merkezi şeklinde hizmet veren sufi hankahına bir ziyaret mahalli olarak dahil edilmesinden sonra vakıf büyümüştür. Buhara’nın o dönemdeki köyleri, tarlaları ve bahçeleri buraya vakfedilmiştir.²³⁹

Çağatay topraklarında İslam’ın yayılmasında ve kök salmasında rolü olan sufilerden birisi, 1253 yılında İmam Sadeddin Muhammed b. Müeyyed’dir. İbn Tağriberdi, onun Türk yurtlarında ve Çağatay ulusunda yoğun bir İslami tebliği ve irşad faaliyetine girişerek pek çok Moğol’u Müslüman yaptığını ifade etmektedir. Ayrıca İbn Tağriberdi, Çağataylıların bu şeyhe çokça hediyeler verdiklerini de belirtmektedir.²⁴⁰ Kitapçı’ya göre, el-Müeyyed, Mübarekşah’ın İslam’ı kabulünde etkisi olmuştur.²⁴¹ Tarmaşirin döneminin komutanları Gazne’de pekçok hankah²⁴² inşa etmişlerdir.²⁴³ Seyyah İbn Battuta’da Buhara’da bulunduğu zaman Seyfeddin Baharzi’nin türbesini ziyaret ederek buradaki hankahta kalmıştır.²⁴⁴

Sufi tarikatların Moğollar arasında yaygın olmasının sebeplerinin başında sufilerin şamanlarla özdeşleştirilmesi gelmektedir. Moğollar şamanların mistik tavırlarına büyük önem vermişler ve bundan dolayı sufilerle temaslarında zorluk çekmemişlerdir. Sufiler de, tıpkı şamanlar gibi, mistik halleri ile gerçekleştirdikleri fiillerle Moğollar üzerinde iz bırakmışlardır. İnsan ruhunun hareketlerinin uzmanı olan şaman dans ve müzikle ruhlarla iletişime geçer, kahinlik ve hekimlik yapar. Keramet adlı olağanüstü güçlere sahip velilerin tayy-i zaman-mekanfarklı donlara/şekillere girme, gelecekte haber verme, hastalıkları iyileştirme gibi özellikleri bulunmaktadır. Sufilerin/velilerin tabiat kanunlarına göre

²³⁹ Devin DeWeese. (2018). Orta Asya’da Kübreviliğin Ufulü. (Çev. Yahya Kemal Taştan). *Sufi Araştırmaları*, 9 (17), s.82.

²⁴⁰ Zekeriya Kitapçı. (2013). *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*. (3. Baskı). Konya: Yedikubbe Yayınları, s.150-52.

²⁴¹ Kitapçı, *a.g.e.*, s.152.

²⁴² Hankah, Farsça han kelimesine yer bildiren gah/geh eklenerek türetilmiştir. Farsça edebi ve tarihi metinlerde hângâh, hânkah, hângeh, hânegah gibi çeşitli şekillerde geçen kelime hânkâh şeklinde Arapçalaşmıştır. Hankah, dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre işkamet ettikleri, inzivaya çekildikleri mekanlardır. İlk hankahın Filistin’de Remle’de kurulduğu kabul edilmektedir. İlk hankah örnekleri basittir, sonra mimari olarak daha dikkat çekecek şekilde inşa edilmişlerdir. Bu kuruma ilk düzen veren Ebu Said-i Ebu’l Hayr’dır. Şeyh tarafından yönetilen hankahlara yapılan vakıflar, bağışlar, fütuh ve nezirler dervişlerin ihtiyaçları için harcanırdı. Kadınlara özel hankahlar da vardır. Tasavvuf, tefsir, hadis, Arapça, dini musiki dersleri yapılırdı. Dervişler ve tarikat ehlinden başka yolculara, yabancılara, hastalara da hizmet verilirdi. Süleyman Uludağ. (1996). Hankah. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul, s.42-43.

²⁴³ Michal Biran. (2013). Rulers and City Life in Mongol Central Asia. *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*. (Ed. David Durand-Guédy). Leiden-Boston: Brill, s.274.

²⁴⁴ İbn Battuta, *a.g.e.*, s.529.

açıklanamayan olağanüstü olayları yapabilme özelliklerine sahip olmaları onları şamanlara yaklaştırır. Şamanlar da özellikle ekstaz halinde sahip oldukları olağanüstü güçlerle, ruhlarla ilişkileriyle toplumun seçkin, kutsal kişileridir.²⁴⁵

3.1.3. Maverannehir Bölgesinin Etkisi

Maveraünnehir, Orta Asya'ya yönelik Arap fütühatından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine (Amuderya/Oxus) izafeten “nehrin öte tarafından bulunan bölge” kullanılmıştır. Maveräünnehir tabiri IX. Yüzyıldan sonra Farsça kaynaklarda da kullanılmaya başlanmıştır. Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasındaki bölgeyi kapsayan Maveräünnehir'e Buhara, Semerkand, Soğd toprakları, Fergana, Keş, Nesf (Nahşeb) Tirmiz, Harezmi, Farab, Talas şehirleri dahildir.²⁴⁶

Maveraünnehir bölgesinin İslam diniyle tanışıklığı ilk Arap fetihlerine kadar gitmektedir.²⁴⁷ Arap hakimiyetinden sonra ortaya çıkan Samaniler, Karahanlılar, Selçuklular, Harzemşahlar gibi Türk devletleri döneminde Maveräünnehir'in İslami karakteri daha da sağlamlaşmıştır. Diğer taraftan bölgenin Türkleşmesi hemen hemen İslamlaşma süreci ile birlikte paralel olarak devam etmiştir. IX. asırda Oğuz göçleriyle başlayan bölgenin Türkleşme süreci Karluk ve Halaç gibi Türk boylarının gelmesiyle daha da güçlenmiştir. Karahanlı hakimiyeti bölgenin Türkleşme sürecinin son safhasının başlangıcıdır.²⁴⁸

Maveraünnehir, XIII. yüzyılın başlarında Moğol hakimiyeti altına girmiştir. Fakat bölge Moğolların ilk istila devrinde büyük zarar görmüştür.²⁴⁹ Daha sonra Moğollar bölgede ciddi bir imar faaliyetine başlamıştır. Bunda vali olarak tayin edilen Mahmud Yalavaç'ın büyük etkisi vardır. Maveräünnehir, Çağatay Hanlığı zamanında da bir kültür merkezi hüviyetini devam ettirmiştir. Maveräünnehir'in kültür merkezi olma özelliği Timurlular zamanında zirveye ulaşmıştır.

²⁴⁵ Mehmet Emin Bars. (2018). Şamanizmden Tasavvufa Şamandan Sufi/Veliye Dönüşüm/Değişimler. *Türkbilgi*, 36, s.169-70. Tasavvuf üzerindeki Şamanizm tesiri için bkz. Fuad Köprülü. (1970). İslam Sufi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri. (Haz. Yaşar Altan). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (1), s.141-152.

²⁴⁶ Osman Gazi Özgüdenli. (2003). Maveräünnehir. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28, İstanbul, s.177. Maveräünnehir coğrafyasının ayrıntıları için bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 83-230.

²⁴⁷ Arap akınları ve hakimiyeti zamanında Maveräünnehir için bkz. Özgüdenli, a.g.md., s.178.

²⁴⁸ Özgüdenli, a.g.md., s.179.

²⁴⁹ İlk Moğol istilasını sırasında Maveräünnehir'e dair bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 500-548.

3.1.4. İslamlaşmayı Yavaşlatan Etmenler

Çağatay topraklarında İslamlaşma sürecinin, diğer Moğol hanlıklarına göre, biraz daha geç ve zorlu gerçekleştiğini ifade edebiliriz. Bunun sebeplerini Cengiz Yasası etrafından kümelenen muhafazakar Moğolluk anlayışı, göçebe-şehir ikilemi ve Hanlığın doğu ve batı parçaları arasındaki kültürel farklılıklar bulunması şeklinde ifade edebiliriz.

Moğolların İslamlaşması ile alakalı çalışmaları bulunan Devin Deweese, Çağatay Ulusunu, üç Cengizli sülalesi içinde İslamlaşmaya en çok direnen ulus olarak tarif etmektedir.²⁵⁰ Çağatay Hanlığı'nın hüküm sürdüğü topraklarda İslamlaşmanın, diğer Moğol hanlıklarına nazaran, daha yavaş gerçekleşmesinde Çağatay Hanlığı'nın doğu kısmında yaşayanların yaşam tarzları da etkili olmuştur. Çağatay Moğolları, doğada daha muhafazakar olma ve diğer topluluklar arasında yaşayan akrabalarından daha fazla Cengiz Han'ın geleneklerine sarılma eğiliminde olmuşlardır.²⁵¹ Cengiz Han Yasası'na sıkıca bağlı bulunan Çağataylılar, kurucuları Çağatay Han'ın da Yasa'ya ve Moğol geleneklerine bağlılığından ötürü, geleneksel yaşantılarından vazgeçememişlerdir. Bu da İslamlaşma sürecinin yavaş bir şekilde ilerlemesine neden olmuştur.

Çağatay Hanlığı'nda yaşayan Moğollar arasında İslamiyet'in yerleşmesini yavaşlatan unsurlardan birisi de göçebe-şehir ikilemidir. Çağatay Hanlığı'nda yaşayan Moğollar, bozkırda yaşar, şehirle ünsiyeti zayıf ve yerleşik hayata karşı çıkar. Kaydu Han ve Barak Han öncülüğünde toplanan 1269 kurultayı bu konuda oldukça belirleyicidir. Kurultay mesnupları, dağ ve bozkırlarda yaşamaya, şehirlere yaklaşmamaya, sürülerini ekili araziye salmamaya, halktan kanunsuz vergi almamaya karar vermişlerdir.²⁵² Bu kurultayda alınan kararlar Çağatay sahasında göçebe-şehir ikilimini keskin hatlarla ayrılmasına odaklanmıştır. İslamiyet'in de bir şehir dini karakteri taşıdığını göz önüne alırsak, Moğolların din değiştirme sürecini anlamamızı kolaylaştırmış oluruz. Timothy May, İslam'ın Orta Asya'da bir kent dini olma eğiliminde olduğunu, sufilerin bozkıra girmesine

²⁵⁰ Devin Deweese. (2008). Islamization in the Mongol Empire. *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. (Ed. Nicola Di Cosmo, Allen, J. Frank, Peter B. Golden). Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge, s.128.

²⁵¹ May, *a.g.e.*, s.74.

²⁵² Barthold, *a.g.e.*, s.632.

rağmen İslam dininin cami ve medrese bulunan şehirlerde daha başarılı yayıldığını ifade etmektedir.²⁵³

Çağatay Hanlığı, coğrafyası itibariyle İslamiyet'in asırlardır bilindiği ve takip edildiği bir bölge olan Maverünnehir ile göçebe Moğol geleneklerinin hakim olduğu Doğu Türkistan bölgelerini bünyesinde barındırmaktadır. Bu iki bölgede yaşayan insanlar arasında kültürel olarak birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Bundan dolayı iki geleneğin mensupları arasında gerilimin mevcut bulunduğu vakidir. Tarmaşirin Han döneminde ona muhalefette bulunanlar da Hanlığın doğusunda ikamet eden ve buradaki geleneği temsil edenlerdir. Bu durum Hanlığın tarihi boyunca karşılaştığımız bir manzaradır. Bu da Çağatay Hanlığı'nın iç istikrara kavuşmasını engelleyen nedenlerin başında gelmektedir.

3.2. Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i Kabulü

Tarmaşirin Han'ın İslam'ı kabul tarihi muğlak olup 1325 ve 1328-29 tarihleri üzerinde durulmaktadır. El-Ömeri, Tarmaşirin Han'a ayırdığı satırlarında, Maverünnehir'de İslam'ın hükümdarlarca kabulünün 1324-25 (H. 725) yılından sonra olduğunu belirtmektedir.²⁵⁴ Tarmaşirin'in ömrünün son on yıllık periyodunu Müslüman olarak geçirdiği bilinmektedir.

Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i kabul etmesinde sufilerin, siyasi ilişkilerin ve bürokratların tesiri gibi birkaç başlık altında toplanabilecek etmenler mevcuttur. Arslan'a göre, Tarmaşirin'in İslamiyet'i kabul etmesinde başat etmen, tasavvufur.²⁵⁵ İbn Battuta, seyahatnamesinde pek çok medrese gördüğünden ve birçok sufi ile tanıştığından bahsetmektedir. Moğolların İslamlaşmasında sufilerin etkisinin yadsınamaz olduğunu kabul etmekle beraber bu sürecin gerçekleşmesinde muhtelif unsurların rolü olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Bu unsurları sufiler, siyasi ilişkiler ve ticaret şeklinde sıralamak mümkündür. Burada sırasıyla bu unsurların Tarmaşirin Han'ın din değiştirmesindeki etkileri ele alınacaktır.

İbn Battuta, Kebek Han ile, onun zamanında etkin bir isim olan Şeyh Bedreddin Meydani'nin bir konuşmasını bize aktarır.²⁵⁶ Jackson, Maverünnehir'de nüfuzlu birisi olan

²⁵³ May, *a.g.e.*, s.185.

²⁵⁴ el-Ömeri, *a.g.e.*, s.88.

²⁵⁵ İhsan Arslan. (2014). *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*. İstanbul: Okur Akademi, s.253.

²⁵⁶ İbn Battuta, *a.g.e.*, s.531.

bu Şeyh'in Kebek ve kardeşi Tarmaşirin'in din değiştirmesinde etkili olup olmadığını bilinmediğini ifade etmektedir.²⁵⁷

Tarmaşirin'in Müslüman olmasında etkili olan kişilerin başında Şeyh Yahya Ebu el Mefahir Baherzi²⁵⁸ (ö.1336) gelmektedir. Son on beş yılını Buhara'da geçiren bu şeyh, Kübreviyye ekolünün önemli sufilerindedir. Baherzi ailesi, Buhara'da zengin bir vakfın başında bulunmuş ve Çağatay hükümdarlarından oldukça hürmet görmüştür. Yahya Ebu el-Mefahir Baherzi, Berke Han'ı İslam'a döndüren Seyfeddin Baherzi'nin de torunudur.²⁵⁹

İbn Battuta'nın zikrettiği Şeyh Hasan ve Şeyh Hüsameddin Yağı²⁶⁰ da Tarmaşirin'in Müslüman olmasında etkisi bulunan diğer sufilerdir. Birincisi, Han'a evlilik yoluya bağlıdır ve kaynaklarca pek zikredilmez ve ikincisi, Tarmaşirin'den hediye kabul etmemesi ve Cuma namazına geç geldiği için onu azarlamasıyla ünlenmiştir.²⁶¹ Bu isimlerin Han üzerinde ciddi bir etkisi vardır. Jackson, bu ikisinin, belki de bir tesadüf sonucu olarak, Han'ın İslam'ı kabul etmesini sağlayan isimler olabileceğini ifade ederken Biran, ne Yağı'nın ne de herhangi bir muteber kişinin Han'ın din değiştirmesinde etkili olamayacağını ileri sürmektedir.²⁶² Biran'ın eleştirisini dikkate aldığımız takdirde dahi bu isimlerin Han üzerindeki etkisini yok saymak mümkün değildir.

İbn Battuta, seyahatnamesinde, Maverünnehir'e geldiğinde Şeyh Hüsameddin Yağı'ya dair olan izlenimlerini de aktarmaktadır. Ona göre, Hüsameddin Yağı, her Cuma halka vaaz veren, Sultan'a iyilik yapmasını emreden, münkerden, zulümden sakındıran, hükümdardan hediye almayan, yemeğini yemeyen ve verdiği elbiseleri giymeyen

²⁵⁷ Jackson, *The Mongols and Islamic World*. s.345.

²⁵⁸ Kirman'da doğdu. Necmeddin-i Kübra'nın halifelerinden Seyfeddin Baharzi'nin torunudur. İlk eğitimini babası Burhaneddin Ahmed'den alan Yahya, irşad hırkasını ondan giydi. Babası vefat edince (1297), onun halifesi Latifüddin Nuri'ye intisap etti. İran, Irak, Suriye ve Anadolu'yu dolaştı. 1309'da hac dönüşü Mısır'a gitti. 1312'de gittiği Buhara'daki dedesi Seyfeddin Baharzi'nin hankahında vaaz ve irşada başladı. 1333'de İbn Battuta tarafından ziyaret edildi. Fethabad'da vefat etti. *Evrâdü'l-ahbâb ve fuşûşü'l-âdâb* ile *Vakıfnâme* isimli eserleri vardır. Süleyman Uludağ. (2013). Yahya b. Ahmed el-Baharzi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul, s.240.

²⁵⁹ Uyar, "Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine", s.226.

²⁶⁰ Zekeriya Kitapçı, İslam dinini bir iman coşkusuyla kabul eden Tarmaşirin'i asıl irşad edenin İmam Hüsameddin Yağı [Yagi] adında bir gönül erinin bulunduğunu ve bunun adından da anlaşılacağı gibi Türk dervişi olduğunu ifade eder. Kitapçı, *a.g.e.*, s.156.

²⁶¹ Jackson, *a.g.e.*, s.345.

²⁶² Biran, *a.g.m.*, s.746

birisidir.²⁶³ Seyyah, Hak Teala'nın erdemli kullarından biri olarak tavsif ettiği Hüsameddin Yağı ve Tarmaşirin Han'a dair bir olay nakleder:

“Bu hükümdarın erdeminden olmalı; bir gün ikindi namazı için mescide gelmişim. Sultan henüz ortalıkta yoktu, gençlerden biri seccade getirdi ve sultanın her zaman namaz kıldığı yere, mihrabın tam karşısına serdi. Sonra İmam Hüsameddin Yağı'ya yanaşarak: “Efendimiz abdestini bitirene kadar beklememizi istirham ediyor!” dedi. Ama Hüsameddin Yağı derhal kalktı: “Namaz!” dedi; yani salat [=namaz]. Ve devam etti. “Berâ-yı Huda ev berâ-yı Tarmaşirin?” Yani; “Namazı Allah için mi, Tarmaşirin için mi kılacağız?” diye çıkıştı! Müezzine derhal kamet getirilmesini emretti. Sultan seğirtti ve son iki rekata yetişebildi; mescidin kapısında, halkın ayakabılarının bulundupu yerde kılabilirdi ve kaçırdıklarını da kaza etti! Yine de gülerek imam yaklaştı, onunla kucaklaştı, mihrabın tam karşısına çöktü. İmam onun yanında, ben de imamın yanındaydım. Bana dönüp şöyle dedi: “Ülkene döndüğünde anlat ki; Acem'den gelen bir dervişin Türk hükümdarıyla muamelesi böyledir işte!”²⁶⁴

Tarmaşirin Han'a doğru giden İbn Battuta, yolu üzerinde, Buhara civarında Fethâbâd adlı bir yerde konaklamış ve burada Şeyh Seyfeddin Baharzi'nin kabrinin bulunduğunu, Seyfeddin'e nisbet edilen vakıfları çok olan bir tekke olduğunu belirtmektedir.²⁶⁵ Türkistan'da büyük bir yayılım gösteren Kübreviyye tarikatı, vakıflar aracılığıyla kendisine maddi kaynak oluşturmayı başarmıştır. Biran, vakıf belgelerinde arazileri işlemek için kölelerin satın alınmasını ve bunların azat edilmesine hükümlerin bulunduğunu ve ayrıca din değiştiren birkaç Moğol'un isimlerinin geçtiğini ifade etmektedir.²⁶⁶

Tarmaşirin'i Maverâünnehir hükümdarları arasında İslam'ı ilk seçen kişi olarak gösteren el-Ömeri'ye göre, Han, İslam'ı destekleyerek yaymaya çalışmış ve bu gayreti imamlar, fakihler, şeyhler ve dervişler tarafından da desteklenmiştir.²⁶⁷ Tarmaşirin Han'ın sufilerin tesiriyle din değiştirip değiştirmediği karanlık bir nokta olarak karşımızda durmakla birlikte ülke topraklarında İslamiyet'in yayılmasında bu sufilerin tesiri ve katkısı inkar edilemez. Ayrıca Han'ın bu sufileri çevresinde bulundurması, onlara gösterdiği önemin bir sonucudur. Tarmaşirin Han'ın bürokratları arasında Müslümanların da

²⁶³ İbn Battuta, a.g.e., s.534.

²⁶⁴ İbn Battuta, a.g.e., s.533-34. Uyar'a göre bu rivayet, Tarmaşirin'in, İslami bir otorite addedilen Şeyh Hüsameddin Yağı'ya olan hürmetini ve bağlılığını açıkça ortaya koymaktadır. Uyar, a.g.m, s.227.

²⁶⁵ İbn Battuta, a.g.e., s.529.

²⁶⁶ Biran, a.g.m., s.751.

²⁶⁷ el-Ömeri, a.g.e., s.88-89.

bulduğunu ifade edebiliriz. Müslüman bürokratların Moğol İmparatorluğu'nun ve daha sonra Çağatay Hanlığı'nın teşekkülünden itibaren idari görevlere getirilmesi bilinen bir durumdur. Tarmaşirin'in Hanlık'taki eğilimi takip ettiği ve bürokratlarının ve emirlerinin zaten Müslüman olduğu yönünde kanıtlar vardır. *Mu'iz al-ansab*'da Cengiz Han'dan Timur'a kadar mevcut Çağatay komutanlarının isim listesi bulunmaktadır. Woods, Tarmaşirin'in emirlerinin yüzde elli ila yetmişinin Müslüman ismi taşıdığı sonucuna ulaşmıştır.²⁶⁸ Tarmaşirin'in çevresindeki emirlerin Müslüman olması onun din değiştirmesinde ne kadar etkili olduğu tartışılabilir. Fakat Tarmaşirin'in İslam'ı benimsemesi, Çağatay Hanlığı'nın idari mekanizmasındaki dönüşümün, din değiştirmenin resmen kabulü manasına gelmektedir.

Biran, Tarmaşirin'in din değiştirmesinin iyi bir siyasi nedeni olduğunu ve bunun, İbn Battuta tarafından da doğrulanan, Delhi Sultanı ile dostane ilişkiler kurmasına imkan verdiğini ve sultanın misillemesinden kaçındığını ifade etmektedir.²⁶⁹ Yukarıda da ifade edildiği üzere, Tarmaşirin Han, Delhi Türk Sultanlığı ile arasını iyi tutmaya çalışmıştır. Bunun nedeni de Delhi Sultanı'nın İlhan ile dostluk ve ittifak kurma ihtimalidir ki, Tarmaşirin iki güçlü devlet arasında kalmak istememesinden dolayı bunu yapmıştır. Bunun bir sonucu olarak da İslamiyet'i benimsemiş olabilir. Juergen Paul, Tarmaşirin'in 1325 civarında İslamiyet'i benimsediğini ve bu din değiştirmeden siyasi sonuç alan ilk kişi olduğunu yazmakla birlikte bu siyasi sonuçların neler olduğunu yazmamıştır.²⁷⁰ Tarmaşirin'in Hindistan seferi 1328-29 yılındadır. El-Ömeri bize Maverünnehir hakimlerinin İslam'a geçişinin 1325 civarında olduğu bilgisi aktarması, Biran'ın teziyle, en azından tarih noktasında, çelişmektedir.

Tarmaşirin Han'ın din değiştirmesinin arka planında Çağatay Hanlığı'nı ekonomik olarak güçlendirme politikasının olduğunu düşünüyoruz. Bu durum Çağatay Hanlığı ekonomisinin diğer Moğol hanlıkları ile mukayese edildiğinde daha rahat anlaşılabilir. Diğer hanlıklar ticaret yollarından faydalanırken Çağatay Hanlığı, önemli ticaret şehirlerini bünyesinden barındırmasına rağmen, ekonomik olarak zayıftır.

Tarmaşirin Han zamanında Çağatay Hanlığı kapıları Mısırlı ve Suriyeli tüccarlara açılarak ticaret desteklenmiştir. Tarmaşirin Han'ın bu hareketi, ülkesindeki ticareti destekleyerek devletlerarası arenada ağırlık kazanmaya yönelik olabilir. Zira ondan önce

²⁶⁸ May, *a.g.e.*, s.74; Biran, "Chaghadaids and Islam", s.750.

²⁶⁹ Biran, *a.g.m.*, s.746.

²⁷⁰ Juergen Paul. (1990). Scheiche und Herrscher im Khanat Çağatay. *Der Islam*, 67 (2), 1990, s.283.

Hanlığın ticaret politikası daha içe dönüktür. Bu da Hanlığın gelişmesine ve güçlenmesine engel teşkil etmektedir. May, Tarmaşirin'in Budizm'den İslam'a geçişini Müslüman tüccarlar arasında desteğini arttırmak ve Orta Asya'yı diğer kazançlı pazarlara bağlama çabası olabileceğini ileri sürmektedir.²⁷¹

Ayrıca İpek Yolu gibi önemli bir ticaret yolunun Çağatay Hanlığı sınırları içinden geçmesi de Tarmaşirin'in ticarete meyletmesine bir neden olabilir. Tarmaşirin Han, güçlü devletler arasında sıkışıp kalmanın dezavantajını yaşayan Çağatay Hanlığı'nın çıkış yolunun ticarete yönelmek olduğuna kanaat getirmiştir. Diğer taraftan siyasi ve askeri alanlarda istenilen başarıların tam olarak sağlanamaması da Hanlığın ticari yönünün geliştirilmesinin önünü açmıştır.

Burada ele almamız gereken bahislerden birisi de Tarmaşirin'in din değiştirmesinin neden bir "mit" oluşturmadığıdır. Tarmaşirin'den sonra tarih sahnesine çıkan ve Çağatay topraklarında hakimiyet tesis eden Tuğluk Timur'un Müslüman olmasının üzerinde durulurken ya da diğer Moğol hanlıklarında han olan bazı isimler etrafında çeşitli anlatılar ortaya çıkarken, Tarmaşirin için böyle bir durum neden oluşmamıştır? Biran'a göre Tarmaşirin etrafından mitik bir anlatının oluşmamasının nedenleri şöyledir: Öncelikle, onun din değiştirmesi dönüm noktasından ziyade, bu sürecin bir sonucudur. Hakimiyet süresi kısadır ve kayda değer başarısı olmadığı gibi utanç verici bir şekilde tahttan indirilmiştir. Ayrıca başlıca Çağataylı gelenekleri Maveräünnehir'de değil, hanlığın doğu parçası olan Moğolistan'da ortaya çıktığı için Tarmaşirin din değiştirme anlatısının öznesi olmamıştır.²⁷²

Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i kabulü, sadece Moğolları etkilememiştir. Moğol topraklarında ikamet eden Uygurlar da Tarmaşirin ile birlikte İslamiyet'i benimsemişlerdir.²⁷³ Tarmaşirin'in takip ettiği İslamlaşma politikası Yedisu bölgesinde mukim olan Kırgızları da etkilemiş ve bazı Kırgız boyları İslam'ı benimsemişlerdir.²⁷⁴

²⁷¹ May, *a.g.e.*, s.185.

²⁷² Biran, *a.g.m.*, s.751-752.

²⁷³ Gülçin Çandarlıoğlu. (2012). Uygurlar. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul, s.243; Saadettin Yağmur Gömeç. (2015). *Uygur Türkleri Tarihi* (5. Baskı). Ankara: Berikan Yayınevi, s.176.

²⁷⁴ Seyfettin Erşahin. (1999). Kırgızların İslamlaşması Üzerine Mülâhazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1), s.409.

3.3. Gelenek ve Değişim Arasında: Tarmaşirin Han, Moğol Aristokrasisi ve İslamiyet

Çağatay Hanlığı'nın idari ve askeri organizasyonunda Ulus Emirleri olarak tesmiye edilen Moğol elitinin çok önemli bir yeri vardır. Ulus Emirleri, Hanlık'ta icra ettikleri vazifelerden ve statülerinden dolayı bir aristokrat sınıfı olarak kabul edilebilir. Bunlar, Hanlığın siyasi, ekonomik ve idari işlerini organize ve kontrol ettikleri gibi Moğolların sosyo-kültürel faaliyetlerinde de söz sahibidir. Böylece Ulus Emirleri, Cengiz Han neslinin iktidarında kuvvetli bir mevki elde ederek Hanlığı muhtelif cephelerden sarmıştır. Diğer Moğol hanlıklarında da bu emirlere rastlanmaktadır.²⁷⁵

Cengiz Han, ölmeden önce ülke topraklarını evlatları arasında taksim ettiği gibi, bu topraklarda yaşayan halkları da taksim etmiştir. Buna göre, Barlas, Celayir, Suldus ve Arlat boyları Çağatay'a tahsis edilmiştir.²⁷⁶ Bu boylar, Hanlığın hemen hemen tamamında etkindir. Bu boyların beyleri veya emirleri, öncelikle idari ve askeri işleyişinin içerisinde olmakla birlikte Çağatay Hanlığı'nın kaderini tayin etme ihtimalleri de vardı.

Tarmaşirin Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ve bunu Çağatay Ulusu'nda yaymaya çalışması, bir siyasal ve toplumsal dönüşümün habercisidir. Din, siyasi ve sosyal değişimlerde başat rol oynayan olgulardandır. Dinin, dini grup, cemaat, kurum ve kuruluşları, toplumu, siyaseti, iktidar seçkinlerini, devlet sistemini nasıl etkilediği, siyasi değişimlerin gerçekleşmesinde çok büyük fonksiyonları olduğu görülmektedir.²⁷⁷

Din Sosyolojisi adlı eserinde Hans Freyer, örf ve adetlere göre kurulan düzene aykırı davranmanın bazı müeyyideleri olduğunu ve bunlara muhalif hareket edenin hor görüldüğünü ve tasvip edilmediğini ifade etmektedir.²⁷⁸ Tarmaşirin Han'ın durumu da bu tespite uygunluk göstermektedir. Zira Han, içinde bulunduğu toplumun değer yargılarına ve hatta Moğol elitinin menfaat ve düşüncelerine mugayir davranmıştır. Han'ın yanlış yaptığını

²⁷⁵ Altın Orda Hanlığı'nda bu emirlere Karaçi Beyler denilirdi. Bkz. Uly Schamiloglu. (1984). The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization Mongol World Empire. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4, s. 283-297; Hayrunnisa Alan. (2012). Altın Orda Hanlığı'nda Hakimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı. *Tarih Dergisi*, 54, s.1-20. İlhanlılardaki Moğol emirlerine dair bkz. Mustafa Uyar. (2009). İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49 (1), s.36-39, 44-45; Özgüdenli, a.g.e., s.354; Michael Hope. (2017). The 'Pillars of State:' Some Notes on the Qarachu Begs and the Keşikten in the Il-khanate (1256-1335). *Journal of Royal Asiatic*, 27 (2), s.181-199.

²⁷⁶ Kafalı, a.g.e., s.83-84.

²⁷⁷ Ejder Okumuş. (2017). *Dinin Gölgesinde*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, s.123.

²⁷⁸ Hans Frayer. (1964). *Din Sosyolojisi*. (Çev. Turgut Kalpsüz). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s.14.

öne sürenler de bir cephe oluşturarak onu tahttan indirmeyi başarmışlardır. Yani, önce Han, hor görülmüş ve tasvip edilmemiş, ardından da bir cezai yaptırımla karşı karşıya kalmıştır.

Din değiştirme olgusu aslında dini-dünya görüşünün değişmesi demektir. Mühtedinin eski ve yeni dindaşlarının dünya görüşü farklıdır. Bu yüzden bir kişinin dini inancını değiştirmesi aslında onun din anlayışını temsil eden grubun veya mezhebin kendi din anlayışını yeni durumlara uyarlayabilme yetneğinin zayıfladığına, dolayısıyla toplumda önemli değişimler yaşadığı ve bunları dini açıdan anlayıp yorumlamada sıkıntılar çektiğine de işaret etmektedir.²⁷⁹

Tarmaşirin Han'ın üyesi olduğu toplum, geleneksel toplum yapısının özelliklerini göstermektedir. Geleneksel toplumda kişi, toplum ve din adına kendine empoze edilen normlara ve davranış biçimlerine uymak durumundadır.²⁸⁰ Geneleksen toplumlarda, toplumsal yaşantının ilkelerini belirlemede ve kurulu düzeni muhafaza etmede dinin büyük bir etkisi vardır. Bundan dolayı geleneksel toplumlarda dinin temel sosyal fonksiyonlarından birisi de muhafazakarlık olmaktadır.²⁸¹ Tarmaşirin Han, içinde yaşadığı toplumda “muhafazakar” olarak hareket etmekten ziyade “heterodoks” bir şekilde davranarak mevcut toplumsal yapıdan ve kimlikten uzaklaşmıştır.

Tarmaşirin'in tahttan indirilmesine dair pek çok görüş ileri sürülmüştür. Kaynaklarda kısaca geçirilen açıklamalardan ötürü günümüz araştırmacılarının bu konu hakkında muhtelif varsayımları ve görüşleri mevcuttur. Bunları Tarmaşirin tahttan isteği ile çekilmesi ve sonra öldürülmesi, Cengiz Han Yasası'ndan uzaklaşması, halkını ziraata ve yerleşikliğe teşvik etmesi/zorlaması, olası bir kültürel değişim korkusu ve Tarmaşirin'in din-devlet işlerinde denge kuramaması şeklinde sıralayabiliriz. Tarmaşirin Han'ın neden hanlıktan azledildiği sorusuna verilen/verilebilecek pek çok cevap vardır. Burada önce bu soruya verilen cevaplara temas edilecek, ardından da bu konudaki görüşümüzü ortaya koyacağız.

Çağatay coğrafyasında İslamlaşmanın geç gerçekleşmesindeki en önemli faktörlerin başında Cengiz Yasası gelmektedir. Tarmaşirin Han'a dair yapılan yorum ve değerlendirmelerdeki genel kanı onun Yasa'yı ve gelenekleri saymaması gelmektedir.

²⁷⁹ Mehmet Ali Kirman. (2004). Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım. *Dini Araştırmalar*, 6, s.84.

²⁸⁰ Ünver Günay. (2006). *Din Sosyolojisi*. (7. Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları, s.395.

²⁸¹ Günay, a.g.e., s.396.

Cengiz Yasası, tüm Moğol coğrafyasında, baştan ayağa, Moğolların yaşantılarını tanzim etmiştir. Kafalı, Cengiz Yasası'nın esaslar bakımından İslamiyet ile uyuşmadığı kanaatindedir.²⁸² Gerek han sülalesi gerekse de Moğol elitinin sıkıca tutundukları ve destekledikleri Yasa, Moğol geleneklerinin savunulması gerektiğini salık verdiğinden dolayı, Çağatay coğrafyasına İslamiyet'in girişi zor ve geç olmuştur. Memluk kaynakları, bize, onun şeriatı uyguladığını ve Moğol yasalarını çiğnediğini söylemektedir.²⁸³

Tarmaşirin'in tahttan indirilmesinde esas gerekçe olarak Cengiz Han'ın çizdiği çizgiden uzaklaşması gösterilmektedir. İbn Battuta'daki kayıttan da Tarmaşirin'in muhaliflerinin onu tahttan indirme gerekçelerinin Cengiz Han çizgisinden çıkması olarak gösterildiği anlaşılmaktadır.²⁸⁴ Hanlığının son dört senesinde Almalık bölgesine hiç gitmediği için Cengiz Yasası'na riayet etmemekle itham edilmiştir.²⁸⁵ Almalık'ta yapılan geleneksel kurultayla Hanlığın iç ve dış politikası belirleniyor, Çağataylıların biraraya gelmesi sağlanıyordu.²⁸⁶ Bu kurultayların bir amacı da liderin otoritesinin tebaasına yansıtılması, aktarılmasıdır.²⁸⁷ Tarmaşirin Han'ın idari mekanizma içerisinde zayıf kalmasının sebeplerinden birisi de kurultaylara katılmayarak otoritesini tebaasına gösterememesidir.

Tarmaşirin Han, İslam'ı kabul ettiğinde, artık içinde bulunduğu toplumun fertleri ile arasında bir set ortaya çıkmıştı. Ayrıca İslam ülkeleri ile ilişkiler kurmaya çalışması, Irak ve Suriye'den gelen tacirlere kapılarını açması da bunu göstermektedir. Zira geleneksel Moğol elitinin düşüncesinde bunun gerçekleşmesi zor bir ihtimaldir. El-Ömeri'deki bir kayıta, Tarmaşirin'den önce ülke kapılarının Mısır ve Suriye tüccarlarına kapalı olduğu, yolu bu ülkeden geçenlerin de bin bir güçlkle gidebildiğini yazmaktadır. Fakat bu, Maverünnehir ile Çağatay ülkesinin doğu eyaletleri arasındaki yabancılığı arttırmıştır.²⁸⁸ Michael Hope,

²⁸² Kafalı, *a.g.e.*, s.45.

²⁸³ Jackson, *a.g.e.*, s.360.

²⁸⁴ İbn Battuta, *a.g.e.*, s.536.

²⁸⁵ Kafalı, *a.g.e.*, s.136.

²⁸⁶ Moğollarda kurultaya dair bkz. Abdülkadir Donuk. (2010). Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği. *Tarih Dergisi*, 52, 1-12; Florence Houdus. (2012-2013). The Qurultai as a Legal Institution in the Mongol Empire", *Central Asiatic Journal*, 56.

²⁸⁷ Moğollarda otoritenin kurultaylar vasıtasıyla aktarılmasına ilişkin yapılan bir çalışma için bkz. Michael Hope. (2012). The Transmission of Authority through the Qurultais of the Early Mongol Empire and Ilkhanate of Iran (1227-1335). *Mongolian Studies*, 34, s.87-115.

²⁸⁸ Barthold, *Dersler*, s.171.

Tarmaşirin'in tahttan indirilmesinde Döre Temür'ün soyuna olan bağlılığın ve Çağatay Ulusunun doğu ve batı parçalarındaki kopukluğun katkısı olduğunu ileri sürmektedir.²⁸⁹

Soucek, Fars/İran kökenli bir dervişin imam olarak tanımlanmasını²⁹⁰, ister yerel isterse İran menşeli olsun, İrani unsurların gücünü gösterdiği kanaatini taşımaktadır.²⁹¹ Bu itirazı yahut kanaati dikkate alırsak, Tarmaşirin'e karşı Moğol elitinin cepheleşmesinin altında yatan etmenin dini tercih olup olmadığını da sorgulayabiliriz. İsenbike Togan, bir makalesinde, Cengiz Han'ın dinler arasında ayırım yapmadan kendi idaresini dinler üstü bir konuma getirdiğini ve o dönemdeki dinler arası mücadeleye son vererek din ve devlet işlerini birbirinden ayırdığını ifade etmektedir.²⁹² Bize göre, Moğol elitinin Tarmaşirin'e muhalefetinin sebebi, Han'ın dini tercihinden ziyade, din değiştirme ile gerçekleşmesi muhtemel bir kültür değişmesidir. Buell bu noktada, Tarmaşirin'in İslam'ı kabulünün muhafazakar Moğollar tarafından lanetlendiğini ve bu din değiştirmenin hanedanı köklerinden ayırarak Batı Türkistan'ın İran ve Türk kültürüne benzemesine neden olduğunu ifade etmektedir.²⁹³

Tarmaşirin'in hanlıktan azlını Çağatay nüfusunun tarıma zorlaması üzerine inşa edilen tezi irdelemek gerekmektedir. Biran'ın el-Safadi'ye dayanarak ileri sürdüğü Tarmaşirin'in Moğolları ziraat yapmaya zorladığı²⁹⁴ görüşü, onun tahttan indirilmesine ilişkin ortaya atılan tezlere alternatiftir. Max Weber, geleneksel otoritenin ekonomik faaliyetler üzerindeki temel etkisinin geleneksel tutumları güçlendirme yönünde olduğunu ifade etmektedir.²⁹⁵ Bu ise yönetici erkin meşruiyetini sağlayan unsurlardan birisidir. Tarmaşirin eğer tebaasına tarımı dayatmışsa geleneksel tutumları desteklemediği ve devam ettirmediği için bir meşruiyet sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Bilindiği üzere Moğollar tarım işlerinden ziyade hayvancılıkla meşguldür. Aynı zamanda tarımla uğraşan kesim şehirli nüfustu. Moğollar tarım ve şehir gibi mefhumlara uzak bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Fakat bu durum, Moğolların farklı kültürlerle temasıyla zaman içerisinde

²⁸⁹ Michael Hope, "The Middle Empire", s.22. Henüz yayımlanmamış olan bu makalesini gönderme nezaketinde bulunan Michale Hope'a müteşekkirim.

²⁹⁰ Burada kastedilen kişi Hüsameddin Yağı'dır.

²⁹¹ Soucek, *a.g.e.*, s.120.

²⁹² İsenbike Togan. (2008). Orta Asya'da Bir Geçiş Dönemi: 14- 15. Yüzyıllar. *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*. (Haz. Hayrunnisa Alan, Abdulvahap Kara, Osman Yorulmaz). İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, s.293.

²⁹³ Buell, *a.g.e.*, s.87-88.

²⁹⁴ Biran, "The Chaghadaids and Islam", s.749.

²⁹⁵ Max Weber. (2017). *Bürokrasi ve Otorite*. (Çev. Bahadır Akın). Ankara: Adres Yayınları, s.78.

değişmeye başlamıştır. 1326 itibariyle bazı Çağatay emirleri tarımla meşgul olarak Buhara yakınlarında arazi ve bahçelere sahip olmuşlardır.²⁹⁶

Dini kimliğin siyasal kimliği belirlediği dönemlerde din değiştirmenin manası, artık farklı bir siyasi söylemin ortaya çıkmasıdır. Bunu kaynakların Tarmaşirin Han'ın Cengiz Han'ın çizgisinden uzaklaştığını söylemelerinde görmekteyiz. Kaynakların temas ettiği bu nokta Moğol eliti için oldukça önemlidir. Ayrıca Han'ın ekonomi politikaları ve şehirleşme temayülü de Moğol elitinin tepkisini çekmiştir. Çağatay Hanlığı'ndaki Moğol eliti hem Cengiz Han'ın yasalarına bağlı hem de Moğol devletinin gayri resmi de olsa paydaşlarıdır. Bundan ötürü emirler Yasa'ya dayanarak Tarmaşirin'i hanlık makamından azlederek öldürmüşlerdir.

3.4. Tarmaşirin Han'dan Sonra Çağatay Ulusunda İslamiyet

1334 yılında Tarmaşirin Han'ın ölümünden sonra ulus beylerinin etkinliği daha da artmıştır. Bunlar, arkalarındaki nüfusa dayanarak bölgelerine tahakküm etmiş ve aynı zamanda askeri-siyasi güç olarak yükselmiştir. Bundan dolayı Hanlık'ta sürekli bir karışıklık hali mevcut olduğundan ötürü siyasi istikrarın gerçekleşmesinin önünde bir engel teşkil etmiştir. Emirler, Hanlığın çöküş sürecinde hanlık makamının iplerini ellerine alarak, geleneğe göre tahta geçemeseler dahi, hanların kaderlerini ellerinde buldurmüşlerdir. Bu dönemde Ulus Emirleri her istediklerini yapmaya muktedir oldukları gibi han olacak kişiyi de belirlemede etkindiler. Cengiz Han neslinin dışından birisini han yapamamakla beraber Çağatay Hanlığı'nda Çağatay sülalesi yerine Ögedey sülalesinden kişiler hanlık makamına getirilmiştir.²⁹⁷ Böylece hanlar, emirler elinde birer kukladan öteye geçmemiştir. Kazan Han'ın ölümünden sonra Emir Bulacı, Maveraünnehir'deki kabilelerin seçtiği ve onların nüfuzları altında kalan Cengiz Han neslinden hanlara itaat etmeyi reddederek, Mirza Haydar Duğlat'ın Esen Buka'nın oğlu olduğunu iddia ettiği, Tuğluk Timur'u 1347 yılında Aksu'da tahta çıkartarak Doğu Çağatay Hanlığı'nın siyasi hayatını başlatmıştır.²⁹⁸ Dönemin karmaşık siyasi tablosu böyleyken acaba Çağatay İslamlaşması nasıl bir süreç izlemiştir?

²⁹⁶ Biran, a.g.m., s.749.

²⁹⁷ Kafalı, a.g.e., s.137.

²⁹⁸ Muhammed Bilal Çelik. (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s.89. Doğu Çağatay Hanlığı'nın siyasi tarihine ilişkin bkz. Grousset, a.g.e., s.382-385, 528-538; Çelik, a.g.e., s.88-108; James Millward. (Eastern Central Asia (Xinjiang) 1300-1800. *The Cambridge History of Inner Asia*:

Tarmaşirin'in İslam yanlısı politikaları, karışık bir toplumu Müslüman bir ülkeye dönüştüren bir faktör olarak görünmektedir.²⁹⁹ Tarmaşirin'in tahttan indirilmesinden sonra Çağatay Ulusu'nda İslamlaşma süreci kesintiye uğramaksızın devam etmiştir. Fakat Hanlığın ikiye ayrılmasından sonra, İslamiyet'in Moğollar arasında daha kökleştiği bölge Hanlığın batı parçası yani Maverainnehir olmuştur. Doğu Çağatay Hanlığı, Moğol geleneklerine daha bağlı bir görünümdeydi. İslam, Buzan'ın isyanının merkezi olan doğu bölgelerinde Tarmaşirin'den sonra çok az ilerleme göstermiştir.³⁰⁰ Fakat bu durum İslamiyet'in Çağatay Ulusu'nda yayılmasına mani olmamıştır. Tuğluk Timur, Moğolistan'da hakimiyetini kurduktan sonra İslamiyet'i kabul etmiştir. Tuğluk Timur, İslamiyet'i Şeyh Cemaleddin'in oğlu Şeyh Erşedüddin vasıtasıyla kabul etmiştir.³⁰¹ Tuğluk Timur'un Müslüman olmasıyla 160 bin kişi saçlarını kazıtarak Müslüman olmuştur.³⁰² Mirza Haydar'ın ifadesine göre, Tuğluk Timur'un İslam dinine girmesinde temel etken olarak tasavvuf karşımızda durmaktadır. Fakat bu konuda farklı görüşler de bulunmaktadır. Roux, Tuğluk Timur'un, Maverainnehir ve Moğolistan'ı birleştirebilmek adına İslam dinini kabul ettiğini ifade etmektedir.³⁰³

Tuğluk Timur'dan sonra yönetici tabakasında İslam dininin varlığı devam etmiştir. Tuğluk Timur'un oğlu Hızır Hoca dindar bir Müslüman olarak bilinirdi ve İslam'ı Uygur arasında yaymak için büyük çaba sarf etti.³⁰⁴ 1408-1416 yıllarında Doğu Çağatay Hanlığı'nı idare eden Muhammed Han iyi bir Müslüman, Moğolları İslam'a sevk eden bir hükümdar ve bunu yaparken sert tedbirlere başvuran bir kişi olarak zikredilmektedir.³⁰⁵

Bu dönemde hanların İslam dinini kabulünde veya dini yaşantının içerisinde sufi tarikatların rolü ön plandadır. 1472 yılında ülkenin hakimiyetini eline alan Yunus Han, Hoca Nasrettin Ubeydullah'ın müridi olup pek çok şeyhle de tanış ve dosttur.³⁰⁶

Bu dönemde Moğol nüfusu içinde de İslamlaşma süreci halen devam etmektedir. Mirza Haydar Duğlat, Yunus Han döneminden bahsettiği kısımda, Moğolların yaşantısına

The Chinggisid Age. (Ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden). Cambridge: Cambridge University Press, s.261-267.

²⁹⁹ Biran, a.g.m., s.751.

³⁰⁰ Jackson, a.g.e., s.358.

³⁰¹ Jackson, a.g.e., s.345; Millward, a.g.m., s.262. Mirza Haydar Duğlat'taki kayıt için bkz. Mirza Haydar Duğlat. (2006). *Tarih-i Reşidi*. (İng. Çev. Denison Ross, Çev. Osman Karatay). İstanbul: Selenge Yayınları, s.172-174.

³⁰² Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.174.

³⁰³ Roux, a.g.e., s.493.

³⁰⁴ Çelik, a.g.e., s.94.

³⁰⁵ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.221.

³⁰⁶ Mirza Haydar Duğlat, a.g.e., s.324.

temas etmiştir. O, Moğolların eski adetleri gereğince Moğolistan'da yaşadıklarını, kasaba ve ekili alanlardan kaçındıklarını ve sadece ismen Müslüman olduklarını ifade etmektedir.³⁰⁷ Bu, Çağataylıların İslamiyet ile olan bağlarının çok kuvvetli olmadığını göstermektedir. Fakat din değiştirme olgusunun uzun yıllar içerisinde etkisini göstertirdiğini unutmamak gerekmektedir. Yukarıdaki durum din değiştirme sürecindeki başarısızlık veya zayıflık olarak algılanmamalıdır.

³⁰⁷ Mirza Haydar Duğlat, *a.g.e.*, s.325.

SONUÇ

Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'ın soyundan gelenler tarafından kurulan ve yönetilen Çağatay Hanlığı, göçebe gelenekler ve şehir kültürü gibi iki zıt unsuru bünyesinde barındıran bir coğrafyada kurulmuştur. Ana hatları ile Maverâünnehir ve Doğu Türkistan olarak ifade edebileceğimiz bu coğrafyanın bir siyasi birlik altında idare edilmesi oldukça zordur. Bu durum Hanlığın siyasi tarihine bakıldığında oldukça net bir biçimde görülecektir.

Çağatay hanları ve seçkinleri, eski geleneklerine ve Cengiz Han Yasası'na sıkı bir şekilde bağlıdırlar. Bilindiği üzere Çağatay Han, yasayı iyi bilen ve uygulayan birisidir. Bundan dolayı Çağatay bölgesinde Cengiz ananesinin uygulanmasına, devam ettirilmesine ihtimam gösterilmiştir. Tabii bu durum bölgede yaşayan Müslümanların dini hayatlarını yaşamalarında bazı sıkıntıların ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

Her ne kadar eski geleneklere ve Cengiz Han'ın çizdiği çizginin muhafazasına önem verilmesine rağmen hanlar, seçkinler ve halk arasında muhtelif dinlerin kabul edildiği bilinmektedir. Çağatay topraklarında Şamanizm/Gök Tanrı inancının yanı sıra Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dinler yayılma göstermiştir. Çağatay Hanlığı'nda İslamlaşma diğer Moğol hanlıklarına nazaran, daha geç ve daha yavaş ilerlemiştir. Tarmaşirin Han'ın iktidarına kadar Mübarekşah ve Barak hanlar dışında başka bir Müslüman han tahtın sahibi olmamıştır. Bundan dolayı Çağatay Hanlığı'ndaki İslamlaşma süreci yönetici tabaka tarafından yönetilmemesine neden olmuştur. Çağatay İslamlaşması yukarıdan aşağıya doğru değil, aşağıdan yukarıya doğru bir seyir takip etmiştir. Bu da din değiştirme sürecinin yavaş bir şekilde ilerlemesine neden olmuştur.

Tarmaşirin Han, Çağatay Hanlığı'nda öne çıkan özgün karakterlerin başında gelmektedir. O, siyasi olarak herhangi bir başarı kazanamamasına karşılık İslamiyet'i kabul etmesi, Maverâünnehir bölgesinin desteğini alması ve Cengiz geleneğinden uzaklaşmasından dolayı özgün birisidir.

Tarmaşirin Han, İran'da mukim Moğollar olan İlhanlılarla ve Hindistan'ı idare eden Delhi Türk Sultanlığı ile savaş alanında karşı karşıya gelmiştir. İlhanlılara mağlup olmuş, Hindistan'da ise bir müddet yağma hareketinde bulunduktan sonra geri çekilmiştir. Bu geri çekilişin altında muhtelif sebepler vardır. Bunları İran-Hindistan cephesinin kurulma ihtimali, hükümdarların barış yapması şeklinde sıralayabiliriz. Bize göre Tarmaşirin Han'ın

bu seferdeki amacı yağma yapmak ve ganimet ele geçirmek suretiyle tebaasının desteğini arkasına almaktır.

1334 yılında Tarmaşirin Han, Cengiz Han'ın çizgisinden sapmakla itham edilerek tahttan indirilmiştir. Gerçekten de o, Almalık kurultaylarına dört yıldır katılmamış, ülkesinin doğu kanadını göz ardı etmiş, ticareti, şehirleşmeyi ve tarımı desteklemiş birisi olarak Moğol elitinin tepkisi ile karşılaşmıştır. Başını Buzan ve Cenkşi'nin çektiği muhalif grubun darbesi ile tahttan indirilerek öldürülmüştür.

Bu çalışmada Tarmaşirin Han'ın İslam dinini kabul etmesinin altında yatan etmenleri ve bu din değiştirmenin nasıl bir şekilde sonuçlandığını ortaya çıkarmaya çalıştık. Çağatay sahasında sufi tarikatların çokluğundan dolayı halk arasında tasavvufun yaygın olduğu ve bu durumun hükümdarı, Tarmaşirin Han'ı etkilediğini düşünebiliriz. Hanlık'taki sivil bürokratlar arasında Müslümanların olması, yönetici kademe arasında İslamiyet'in kabul edilme olasılığını yükselten bir başka etmendur. Ayrıca siyasi ilişkilerin din değiştirmede bir başka etmen olduğu görüşündeyiz, ki bu durum daha çok yönetim kademesini ilgilendiren bir husus olarak karşımızda durmaktadır.

Yaptığımız araştırmalara göre, Tarmaşirin Han'ın din değiştirmesinde ve Çağatay topraklarında İslamlaşmanın gerçekleşmesinde bu üç sebep, tasavvuf, bürokratlar ve siyasi ilişkilerin rolü olduğunu ifade edebiliriz. Bunun yanında Tarmaşirin Han'ın İslam'ı kabulünde ticaret politikasının da önemli olduğu görülmektedir. Tarmaşirin Han'ın İslam dinini benimsemesinde tasavvuf, siyaset ve ticaretin etkisinin olduğunu göstermeye çalıştık. Muhtelif unsurların etkili olduğu bu durumda mezkur sebeplerden hangisinin daha ağır bastığını söylememiz zordur. Öte yandan bu sebeplerin birbirleri ile ilintili olduğunu ifade edebiliriz. Tarmaşirin'in hükmettiği coğrafyada kuvvetli bir altyapısı bulunan İslam dini, bu coğrafyada tasavvuf vasıtasıyla geniş kitlelere ulaşma imkanı yakalamıştır. Bunu Çağatay hanlarının fark etmemesi veya görmezden gelmesi düşük bir ihtimaldir. Ayrıca, Tarmaşirin'in siyasi olarak konumunu korumak ve daha iyi hale getirmek için politik bir hamle olarak İslam dinine girmiş olabilir. Maverünnehir'in coğrafi imkanlarından faydalanmak ve bu suretle devletinin maddi imkanlarını güçlendirmek amacıyla İslamiyet'i kabul etmiş olabilir.

Tarmaşirin Han, Müslüman bir Moğol hükümdarı imajı ve ününe rağmen Berke, Özbek, Gazan, Tuğluk Timur hanlar gibi kendi adı etrafında bir "mitin" oluşmasını

sağlayamamıştır. Michal Biran'ın da üstünde durduğu bu sorunun nedeni olarak, dönem kaynaklarının suskun olmasının rolü olduğu gibi Han'ın hakimiyetinin siyasi olarak ciddi başarılarla perçinlenmemiş olması da etkilidir.

Tarmaşirin tahttan indirilip öldürülmesinde birtakım nedenler vardır. Tarmaşirin'in inzivaya çekilmesi ve ardından öldürülmesi, halkını tarıma ve yerleşik hayata teşvik etmesi/zorlaması, kültür değişimi endişesi ve din-devlet ilişkilerinin belirlenmesi gibi başlıklar altında Tarmaşirin Han'ın tahttan indirilmesi olayının arka planını incelemeye çalıştık. Siyasi, toplumsal ve ekonomik temellere dayanan bu sebeplerin tamamının Tarmaşirin Han'ın hal edilmesi ile ilgili olabileceği gibi içlerinden birisi de olabilir. Bize göre, bu olayın sebebi, din değiştirme ile olması muhtemel bir kültür değişmesi veya Tarmaşirin Han'ın ticaret politikasının ve şehirleşme temayülü olabilir. Esasen, ticaret, tarım ve şehirleşme kavramları birbirine kenetlenmiştir. Burada Tarmaşirin'in ticareti teşvik etmesi, tarımsal faaliyetlere destek olması ve şehirlere karşı menfi tavrı olmaması birbirleriyle ilintili olduğu göz ardı edilmemelidir. Bundan dolayı Tarmaşirin Han'ın icraatları geleneksel Moğol yaşantısının zıttıdır.

KAYNAKLAR

AHMAD, Aziz. (1961). Mongol Pressure in an Alien Land. *Central Asiatic Journal*, 6 (3).

AKA, İsmail. (2010). *Timurlular Devleti Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

AKKUŞ, Mustafa. (2011). *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyasetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Konya.

ALAN, Hayrunnisa. (2022). Cengiz Han Sonrası Asyasında Politik Geleneğe Dair. *Türkler*, C.8, YTY, Ankara, 2002.

ALAN, Hayrunnisa. (2016). Çağatay Hanlığı. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizozoğulları*. (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ALAN, Hayrunnisa. (2015). *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*. (2. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Al-BADAOUNI, Abdul-Qadir Ibn-i Muluk Shah. (1990). *Muntakhabu't-Tawarikh*, C. I, (Çev. George S.A. Ranking). New Delhi, 1990.

ALGAR, Hamid. (1996). Hacegan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul.

ARSLAN, İhsan. (2014). *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*. İstanbul: Okur Akademi.

ATWOOD, Christopher. (2004). Chaghatay Khanate. *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*. New Yorc: Facts-on-file.

AYAZ, Fatih Yahya. (2015). *Memlükler (1250-1517)*, İstanbul: İSAM.

BARS, Mehmet Emin. (2018). Şamanizmden Tasavvufa Şamandan Sufi/Veliye Değişim/Dönüşümler. *Türkbilig*, 36.

BARTHOLD, V. V. (1981). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Haz. Hakkı Dursun Yıldız). İstanbul: Kervan Yayınları.

BARTHOLD, V. V. Çağatay". *İA*, C.3.

BARTHOLD, V. V. (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (Çev. Ragıp Hulusi Özdem, Yay. Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, 2. Baskı). Ankara: TTK.

BAUSANİ, A. (2002). İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran'da Din. (Çev. Mustafa Uyar). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32.

BAYAT, Fuzuli. (2017). *Türk Kültüründe Kadın Şaman*. (4. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

BAYUR, Yusuf Hikmet. (1987). *Hindistan Tarihi*, C.1, (3. Baskı). Ankara: TTK.

BIRAN, Michal. (2015). Chaghatay Khan. *Encyclopedia of Islam*, 3th Edition, Ed. Kate Fleet vd.

BIRAN, Michal. (2016). Chapar b. Qaidu. *Encyclopedia of Islam*, 3th Edition, Ed. Kate Fleet vd.

BIRAN, Michal. (2013). Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370). *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*. (Ed. David Durand-Guédy). Leiden-Boston: Brill.

BIRAN, Michal. (2002). The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34). *Journal of the American Oriental Society*, 122 (4).

BIRAN, Michal. (2009). The Mongols from Chinggis Khan's Invasion to the Rise of Temür: the Ögödeid and Chaghadaid Realms. *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. (Ed. Nicola di Cosmo, Allen Frank, Peter B. Golden). Cambridge: Cambridge University Press.

BIRAN, Michal. (2019). *Cengiz Han*. (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

BIRAN, Michal. (1997). *Qaidu and the Rise of Independent Mongol State in Central Asia*. Surrey: Curzon Press.

BUELL, Paul D. (2003). *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. Lanham-Maryland-Oxford: The Scarerow Press.

CÖHÇE, Salim. (2002). Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri. *Türkler*, C.8, Ankara: YTY.

ÇAKAN, Varis. (2009). *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*. Ankara: Binyıl Yayınevi.

ÇELİK, Muhammed Bilal. (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

D'OHSSON, M. Baron C. (2006). *Moğol Tarihi*. (Yay. Haz. Ekrem Kalan, Qiyas Şükürov). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

DAYI, Özkan. (2017). *İran Moğollarında İdari Bürokrasi (1231-1295)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

DERİN, Aykut Buğra. (2018). *Ebu Said Bahadır Han Zamanında İlhanlı Devleti'nin İç Politikası (1316-1335)*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.

DEWEESE, Devin. (2009). Islamization in the Mongol Empire. *The Cambridge History of Inner Asia The Chinggisid Age*. (Ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden). Cambridge: Cambridge University Press.

DEWEESE, Devin. (2018). Orta Asya'da Kübreviliğin Ufulü. (Çev. Yahya Kemal Taştan). *Sufi Araştırmaları*, 9 (17).

DİLEK, Kaan. (2010). Şerefeddin Ali Yezdi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul.

DONUK, Abdülkadir. (2010). Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği. *Tarih Dergisi*, 52.

DURAK, Neslihan. (1999). *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya.

DURMUŞ, İsmail. (2008). Safedi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul.

EL- CÜZCANİ, Minhac-ı Sirac. (2016). *Tabakat-ı Nasiri*. (Çev. Mustafa Uyar). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

EL-ALEVİ, Abdülaziz. (1999). İbn Fazlullah el-Ömeri. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul.

ERCİLASUN, Konuralp. (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*. Ankara: TTK.

ERDEM, İlhan. (1997). Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay Mücadeleleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3.

ERŞAHİN, Seyfettin. (1999). Kırgızların İslamlaşması Üzerine Mülahazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1).

FAROOQI, Naimur Rahman. (1994). Delhi Sultanlığı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul.

FREYER, Hans. (1964). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

GOLDEN, Peter B. (2014). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Çev. Osman Karatay, 5. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşiriyat.

GÖKBULUT, Süleyman. (2008). Kübreviliğin Orta Asya ve Anadolu'daki Macerası Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkısı Sempozyumu Bildirileri (31 Mayıs-1 Haziran 2007)*. (Ed. İsmail Hakkı Göksoy, Nejat Durak). Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. (2017). *Türk Tarihinde Çingizliler*, Ankara: Berikan Yayınevi.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. (2015). *Uygur Türkleri Tarihi*. (5. Baskı). Ankara: Berikan Yayınevi.

GÖMEÇ, Saadettin. (2011). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. Ankara: Berikan Yayınevi.

GROUSSET, Rene. (2010). *Bozkır İmparatorluğu*. (Çev. Reşat Uzmen). (6. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşiriyat.

GÜNAY, Ünver. (2006). *Din Sosyolojisi*. (7. Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları.

GÜNAY, Ünver, GÜNGÖR, Harun. (2015). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

GÜNDOĞDU, Abdullah. (2007). Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları. *Proceedings of the Second International Symposium on Islamic Civilization in Volga-Ural Region (24-26 June 2005)*. İstanbul, 2007.

HAUSSIG, Hans Wilhelm. (2001). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. (Çev. Müjdat Kayayerli). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

HAUTALA, Roman. (2014). The Fransiscan Letters from the Golden Horde: Evidence of Lation Sources Against the Thesis of the Total Nomadic Islamization in the Early Reign of Uzbek Khan (1312/13-1342). *Golden Horde Civilization*, 7.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan. (2007). *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Bahadır Han Döneminde Doğu Anadolu*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan. (2016). *Moğollar Zamanında Yakındoğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

HOPE, Michael. (2017). 'The Pillars of State:' Some Notes on the Qarachu Begs and Keşikten in the Il-Khanate (1256-1335). *Journal of Royal Asiatic Society*, 27 (2)

HOPE, Michael. (2012). The Transmission of Authority thorough the Quritais of Early Mongol Empire and Ilkhanate of Iran (1227-1335). *Mongolian Studies*, 34.

HOUDUS, Florence. (2012-2013). The Qurultai as a Legal Instution in the Mongol Empire. *Central Asiatic Journal*, 56.

İBN BATTUTA, Ebu Abdullah Muhammed. (2000). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C.1, (Çev. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,.

İNAN, Abdülkadir. (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. (7. Baskı). Ankara: TTK.

JACKSON, Peter. (2009). The Mongol Age in Eastern Inner Asia. *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. (Ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden). Cambridge: Cambridge University Press.

JACKSON, Peter. (1975). The Mongols and the Delhi Sultanate in Reign of Muhammad Tughluq (1325-1351). *Central Asiatic Journal*, 19 (1/2).

JACKSON, Peter. (2018). The Mongols of Central Asia and Qara'unas. *Iran*, 56 (1)

JACKSON, Peter. (1999). *The Delhi Sultanate*. New York: Cambridge University Press.

JACKSON, Peter. (2017). *The Mongols and Islamic World from Conquest to Conversion*. New Haven-London: Yale University Press.

KAFALI, Mustafa. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

KAFALI, Mustafa. (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

KALAN, Ekrem. (2013). Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar. *Karadeniz Araştırmaları*, 33.

KALAN, Ekrem. (2012). Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 27 (1).

KAMALOV, İlyas. (2003). *Moğolların Kafkasya Politikası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

KARADUMAN, Nebil. (2014). *Moğol İstilasında Şark Hristiyanları*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

KARAEV, Ömürkul. (1995). *Çagatayskiy Ulus*. Bişkek, 1995.

KAZVİNİ, Hamdullah Müstevfi-yi. (2018). *Tarih-i Güzide*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: TTK.

KEMALOĞLU, İlyas. (2016). Altın Orda Devleti. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalolu). İstanbul: Ötüken Neşriyat

KEMALOĞLU, İlyas. (2016). Büyük Moğol İmparatorluğu. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. (Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalolu). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KHAZANOV, Anatoly M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya*. (Çev. Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

KIRMAN, Mehmet Ali. (2004). Din Değişirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım. *Dini Araştırmalar*, 6.

KİTAPÇI, Zekeriya. (2013). *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*. (3. Baskı). Konya: Yedikubbe Yayınları.

KLIMKEIT, Hans J. (2009). Türk Orta Asyası'nda Budizm. (Çev. Mehmet T. Berbercan). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26.

KOÇ, Bilal. (2017). *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.

KOÇ, Dinçer. (2010). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul.

KONUĞÇU, Enver. (1992). Abdülkadir Bedauni. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul.

KONUĞÇU, Enver. (1990). Hindistan'da Kalaç-Moğol Mücadelesi. *X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler (22-26 Eylül 1986)*, C.1, Ankara: TTK.

KONUĞÇU, Enver. (2008). Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları. *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*. (Haz. Mehmet Alparğu, M. Bilal Çelik). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.

KORTEL, S. Haluk. (2000). Delhi Türk Sultanı Alaeddin Halaci'nin Moğol Siyaseti. *Tarih Dergisi*, 36

KORTEL, S. Haluk. (2012). Tuğluklular. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul,

KORTEL, S. Haluk. (2006). *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat*. Ankara: TTK.

KORYKOSLU HAYTON. (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. (Çev. Altay Tayfun Özcan). İstanbul: Selenge Yayınları.

KÖPRÜLÜ, Fuad. (1970). İslam Sufi Tarikatlerine Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (1).

KURAT, Akdes Nimet. (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. (2. Baskı). Ankara: Murat Kitabevi.

KUSHENOVA, Ganizhamal. (2013). *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraiünnehir (1229-1241)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

KÜÇÜK, Abdurrahman vd. (2009). *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

LANE, George. (2016). Chaghadai Khanate. *Encyclopedia of Empire*. (Ed. Jan Mackenzi). Chichester: Wiley-Blackwell.

MANZ, Beatrice Forbes. (2010). The Rule of the Infields : the Mongols and the Islamic World. *The New Cambridge History of Islam*, C.3. (Ed. David Morgan, Anthony Red). Cambridge: Cambridge University Press.

MANZ, Beatrice Forbes. (19883). The Ulus Chaghatay Before and After Temür's Rise to Power: The Transformation from Tribal Confederation to Army of Conquest. *Central Asiatic Journal*, 27 (1/2).

MARCO POLO. (2018). *Seyahatname & Dünyanın Tasviri*. (Çev. Leyla Tonguç Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları.

MAROZZİ, Justin. (2018). *Timurlenk*. (Çev. Hülya Kocaoluk, 4. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

MAY, Timothy. (2008). The Relationship Between Sufi and Inner Asian Ruling Elites. *Southeast Review of Asian Studies*, 30.

MAY, Timothy. (2012). *The Mongol Conquests in World History*. London: Reaktion Books.

MILLWARD, James. (2009). Eastern Central Asia (Xinjiang) 1300-1800. *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. (Ed. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden). Cambridge: Cambridge University Press.

MIRGALEEV, İlnur. (2016). Islamization of the Golden Horde: New Data. *Golden Horde Review*, 1.

MİRZA HAYDAR DUĞLAT. (2006). *Tarih-i Reşidi*. (İng. Çev. E. Denison Ross, Çev. Osman Karatay). İstanbul: Selenge Yayınları.

NICOLA, Bruno de. (2016). The Queen of Chaghatayids: Orgina Khatun and the Rule of Central Asia. *Journal of Royal Asiatic Society*, 26 (1-2).

NİZAMÜDDİN ŞAMİ. (1949). *Zafername*. (Çev. Necati Lugal). Ankara: TTK.

NYAMAA, Badarch. (2005). *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*. Ulaanbaatar.

OKUMUŞ, Ejder. (2017). *Dinin Gölgesinde*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları.

OLIVER, E. E.. (1888). Chaghatai Mughals. *Journals of Royal Asiatic of Great Britain and Ireland*. 20 (1).

ÖTEMİŞ HACI. (2014). *Çengiz-name*. (Haz. İlyas Kemaloğlu, 2. Baskı). Ankara: TTK.

ÖZAYDIN, Abdülkerim. (1997). Hamdullah el-Müstevfi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul.

ÖZAYDIN, Abdülkerim. (2011). Tarih-i Güzide. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul.

ÖZBAYRAKTAR, Aykut. (2017). Mahmut Tarabi İsyanı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 84.

ÖZCAN, Altay Tayfun. (2014). Sartak Han. *Tarih ve Tarihçinin İzinde: Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*. (Ed. Altan Çetin) Ankara: TKAE.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. (2018). İlhanlılar'da Hükümlanlık Telakkisi ve Hükümdar Algısı. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5 (1).

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. (2003). Maveraünnehir. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28, İstanbul.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. (2009). *Moğol İran'ında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

PAUL, Juergen. (1990). Scheiche und Herrscher im Khanat Çağatay. *Der Islam*, 67 (2).

PFEIFFER, Judith. (2018). Karşılıklı Dönüşüm: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler. (Çev. Kazım Uzun). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 33 (2).

PLANO CARPINI. (2018). *Moğolistan Seyahatnamesi*. (Çev. Ergin Ayan). İstanbul: Kronik Kitap.

QAZVINİ, Hamdu'llah Mustawfi. (1913). *Tarikh-i Guzida*. (Çev. Edward G. Browne, R. A. Nicholson), Leyden-London.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH. *Cami'üt-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*. (Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, A. Hesamipour Khelejani). Ankara: TTK.

RICOLDUS de MONTE CRUCIS. (2018). *Doğu Seyahatnamesi*. (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş). İstanbul: Kronik Kitap.

ROSSABI, Morris. (2015). *Kubilay Han*. (Çev. Özgür Özol). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

ROUX, Jean-Paul. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

SABBAĞ, Abbas, BOZKURT, Nebi. (2006). Müstevfi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul.

SAĞLAM, Ahmet. (2018). Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri. *Belleten*, LXXXII (293).

SARKAR, Jagadish Narayan. (1977). *History of History-Writing in Medieval India: A Contemporary Historians*. Calcutta.

SCHAMİLOGLU, Uli. (2016). Altın Orda ve Halef Devletlerinde Türk Kabile Teşkilatı. *Türk Devlet Yönetimi Geleneği*. (Ed. Cengiz Buyar, Mehmet Kıldıroğlu, Muratbek Kocabekov). Bişkek.

SCHAMİLOGLU, Uly. (2002). Altın Ordu. (Çev. Bülent Keneş). *Türkler*, C.8, Ankara: YTY.

SİDDİQUI, İqtidar Husain. (1983). Politics and Conditions in the Territories under the Occupation of Central Asia ruler in North-Western India -13th-14th Centuries. *Central Asiatic Journal*, 27 (3/4).

SİRİHİNDİ, Yahya b. Ahmad b. Abdullah. (1932). *The Tarikh-i Mubarakshahi*. (Çev. K. K. Basu). Baroda.

SOUCEK, Svat. (2000). *A History of Inner Asia*. New York: Cambridge University Press.

SPULER, Berthold. (2011). *İran Moğolları*. (Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı). Ankara: TTK.

SUBAŞI, Ömer. (2016). Horasan'da Siyasi Hayat ve Şehzade Yesavur'un İsyanı (1317-1320). *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (6).

SUBAŞI, Ömer. (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi -Güney Kafkasya 1220-1346-*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

ŞAHİN, Hanifi. (2016). İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabullerin Rolü. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 45.

ŞAHİN, Hanifi. (2010). *İlhanlılar Döneminde Şiilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDİ. (2013). *Emir Timur (Zafername)*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

ŞİHABEDDİN FAZLULLAH el-ÖMERİ. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

TAHTALI, Betül Sümeyra, ÖZCAN, Kemal. (2018). Çağatay Hanlığı'nda Müslüman ve Türk Devlet Adamları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7 (5).

TEMİR, Ahmet. (1976). Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: TKAE.

TOGAN, İsenbike. (1999). Altınordu Çözülürken; Kırım'a Giden Yol. *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK, Ankara, 1999.

TOGAN, İsenbike. (2008). Orta Asya'da Bir Geçiş Dönemi: 14-15. Yüzyıllar. *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*. (Haz. Hayrunnisa Alan, Abdulvahap Kara, Osman Yorulmaz). İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

TOGAN, Zeki Velidi. (1985). *Tarihte Usul*. (4. Baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi.

TOGAN, Zeki Velidi. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.1. (3. Baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi.

TÜMER, Günay. (1992). Budizm. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul.

TÜRK, Ahmet. (2015). Kırım Hanlığı'nda İslamiyet. *Doğu Avruğa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. (Ed. Yücel Öztürk). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.

ULUDAĞ, Süleyman. (1997). Hankah. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul.

ULUDAĞ, Süleyman. (1991). Seyfeddin Baharzi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul.

ULUDAĞ, Süleyman. (2013). Yahya b. Ahmed el-Baharzi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul.

UYAR, Mustafa. (2009). İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49 (1).

UYAR, Mustafa. (2015). Ortaçağ Moğol Hükümdarlarının İslamlaşmasında Türk Unsurların ve Türk Din Anlayışının Rolü Üzerine. *Yücel Özkaya'ya Armağan Yazılar*. (Ed. Hamiyet Sezer Feyzioğlu). Ankara.

VLADİMİRCOV, B.Y. (1950). *Cengiz Han*. (Çev. Hasan Ali Ediz). İstanbul: MEB.

WAINES, David. (2012). *İbn Battuta'nın Destansı Seyahati*. (Çev. Ebru Kılıç). İstanbul: Alfa Yayınları.

WEBER, Max. (2017). *Bürokrasi ve Otorite*. (Çev. Bahadır Akın). Ankara: Adres Yayınları.

YAKUBOVSKİY, A. Yu. (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (Çev. Hasan Eren, 2. Baskı). Ankara: TTK.

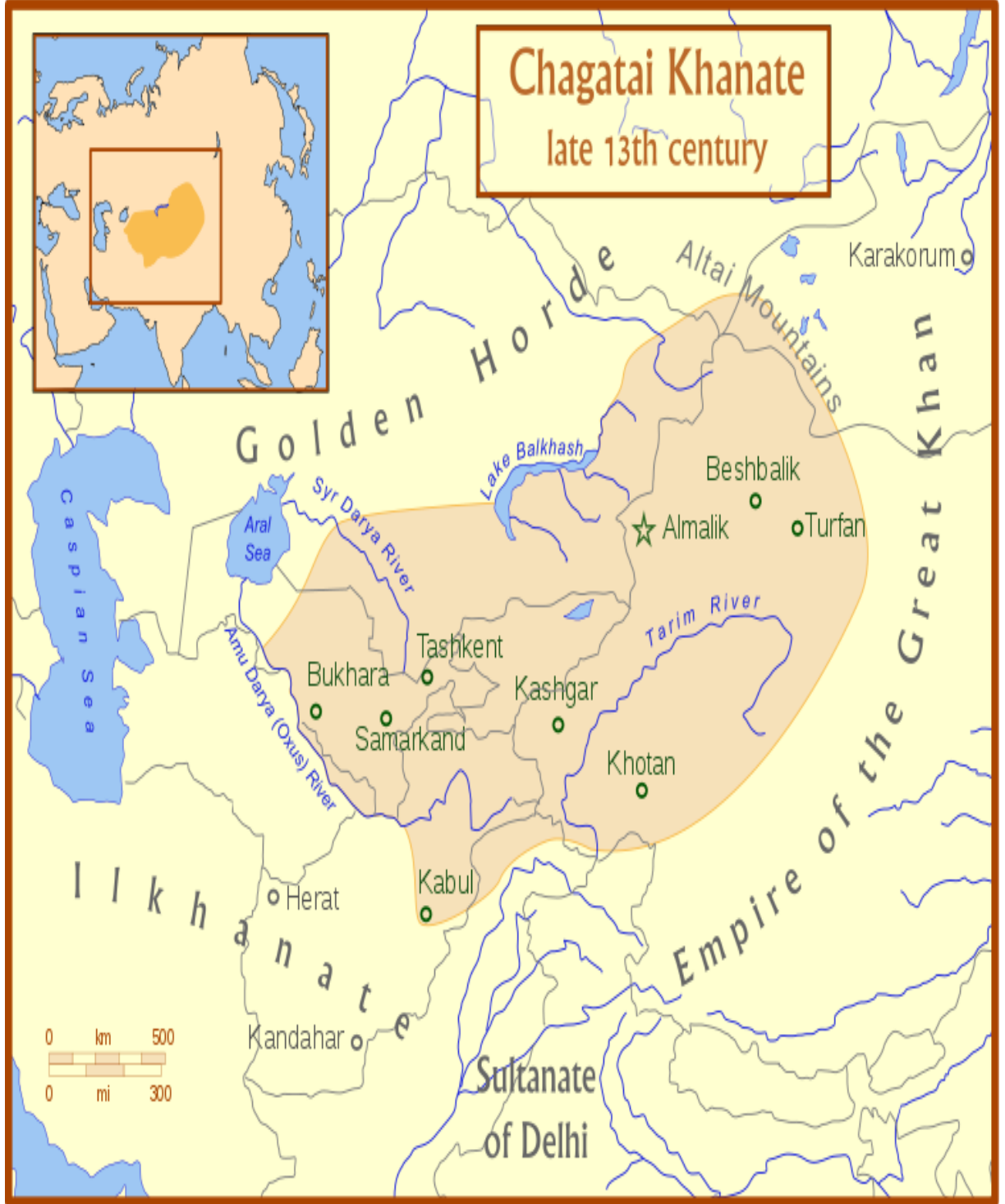
YINGSHENG, Liu. (2005). War and Peace Between the Yuan Dynasty and the Chaghadaid Khanate (1312-1313). *Mongols, Turks and Other & Eurasian Nomads and Sedentary World*. (Ed. Reuven Amutai, Michal Biran). Leiden-Boston: Brill.

YUVALI, Abdülkadir. (1997). İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları. *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994) Bildirileri, C.2*. Ankara: TTK.

YUVALI, Abdülkadir. (2017). *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

EKLER

EK I: Çağatay Hanlığı Haritası

Kaynak: <https://mapsforwhap.weebly.com/mongol-rule.html>

EK II: Çağatay Hanları Listesi

Çağatay Han	1227-1242
Kara Hülagü	1242-1246
Yisun-Möngge	1246-1251
Organa Hatun (niyabeten)	1251-1261
Algu	1261-1266
Mübarekşah	1266
Barak	1266-1271
Nikbay	1271-1274
Buka Timur	1274-1277
Duva	1277-1307
Künçük	1307-1308
Taligu	1308-1309
İsen Buka	1309-1319
Kebek	1319-1326
Elçigidey	1326
Tarmaşirin	1326-1335
Cenkşi	1336-1337
Bozan	1337-1338
Yisun Timur	1338-1340
Kazan Halil	1340-1345

ЕК III: Tarmaşirin Han’ın Sikkeleri ve Tamgası

58

ДАРМАШИРИН ХААН TARMASHIRIN KHAN
(726-727AH/1326-1327AD)

32mm 7.8g

ДАРМАШИРИН ХААНЫ мөнгөн зоос. Термез.
A-1992

TARMASHIRIN KHAN
AR dinar. Tirmiz. Anonymous. Tamgha on the both sides. A-1992.

Нүүр. “Бухарт дэлдсэн зоос”
Ар. “Хууль ёс хаант улс хоёр ихэр”

Obv. “Struck Bukhara”
Rev. “Justice and Kingship are twins”

59

ДАРМАШИРИН ХААН TARMASHIRIN KHAN
(726-727AH/1326-1327AD)

32mm 7.7g

ДАРМАШИРИН ХААНЫ мөнгөн зоос. Термез 769AH
. A-1992. Florian.,Tubingen.,1097

TARMASHIRIN KHAN
AR dinar. Tirmiz 769AH. Anonymous.
Tamgha on the both side.
A-1992. Florian.,Tubingen.,1097

Нүүр. “Термезд дэлдсэн зоос”
Ар. “Хууль ёс хаант улс хоёр ихэр”

Obv. “Struck in Tirmiz”
Rev. “Justice and Kingship are twins”

ДАРМАШИРИН ХААН TARMASHIRIN KHAN
(726-727AH/1326-1327AD)

31mm 8.6g

ДАРМАШИРИН ХААНЫ мөнгөн зоос. Термез
769AH . A-1992. Florian.,Tubingen.,1101

TARMASHIRIN KHAN

AR dinar. **Tirmiz** 769AH. Anonymous. Tamgha on the both sides.
A-1992. Florian.,Tubingen.,1101

Нүүр. “Термезд дэлдсэн зоос”
Ар. “Хууль ёс хаант улс хоёр ихэр”

Obv. “Struck in Tirmiz”
Rev. “Justice and Kingship are twins”

Каунак: Badarch Nyamaa. (2005). *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*. Ulaanbaatar, s.183-84.

Каунак: Nyamaa, *a.g.e.*, s.54.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Fatih ORTA
Doğum Yeri ve Tarihi: Balıkesir / 29.08.1994

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Balıkesir Üniversitesi / Fen Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü

Lisansüstü Öğrenimi: Aydın Adnan Mendres Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Yabancı Diller: İngilizce

İletişim

E-posta Adresi: fatihortaa@gmail.com

Tarih: 12.07.2019